

Een redetwist voor het geloof

Arnout van Geluwe

Disputant in Staats-Vlaanderen

1640-1660

Frans van Eekelen

(...)

**‘Al het geen hier staet geschreven
Wordt U uyt Godts woort bewesen
Door Van Geluwe uytgeleyt
Oft den Vlaemsche Boer geseyt
Laat U vanden Boer maer leeren
Wilt dees blaerkens eens keeren
Want tís tot u saligheydt
Al wat U dit Boecxken seydt’**

(...)

G.van Wofsschaten,junior

*In Den rampsalighen onderganck van de Nieu Gereformeerde Kercke
van Arnout van Geluwe 1659*

F.A.M. van Eekelen
Student: S 0518131
Schiebroekseweg 12
3051 JN Rotterdam

Masterscriptie Geschiedenis
Docent: Prof. Dr. J.S. Pollmann
Universiteit Leiden

31-08-2010

Inhoudsopgave

Inleiding	4
1. Van godsdienstgesprekken tot redenkampstrijd	6
1.1 De godsdienstgesprekken in de zestiende eeuw	6
1.2 Verandering in de zeventiende eeuw	9
1.3 Het openbare religieuze dispuut: Vorm en rituelen	10
1.4 Het religieuze dispuut als duel	11
2. Arnout van Geluwe, een actieve leek	17
2.1 Van Geluwe en zijn polemieken	22
2.2 Het zelfbeeld van Van Geluwe	26
2.2.1 Religiekeuze	26
2.3 Van Geluwe actief in Holland	29
2.4 Een ongeletterde Vlaemsche Boer	34
2.5 Reacties op Van Geluwe	36
3. Twistgesprekken in de grensstreek	39
3.1. Het religieuze landschap waarbinnen Van Geluwe op stap ging	40
3.2 Van Geluwe actief aan de grens	43
3.2.1 Januari 1649 Aardenburg	44
3.2.2 Juli 1649 Hulst	47
3.3.3 Juli 1649 Putte	51
3.3.4 1659 IJzendijke, Sas van Gent en Waterlandkerkje.	54
4 Beweegredenen, beoogde doelen en publiek.	59
5. Conclusie	65
Literatuur en afbeeldingen	69
Afbeeldingen	69
Dankwoord	69
Bronnen	70
Literatuur	73
Bijlage 1	77

Inleiding

Dominee Arnout Finson kwam op zondagmorgen achttien juli 1649 onder begeleiding van zijn sauvegarde, tien soldaten sterk, in het grensdorpje Putte aan en trof in de deuropening van het kleine gereformeerde kerkje enkele reizigers uit Antwerpen. Zij overhandigden hem een brief en na lezing vroeg hij aan een van hen “Gij vraagt mij in uw propositie of ik U kan bewijzen dat er met eigen klare woorden in de Schrift staat dat er geen Vagevuur is?” Waarop de man tegenover hem antwoordde: “Dat kunt U niet, want tot op deze huidige dag hebben de katholieken vele ‘*claerder schriftelijcke onwederleggelijcke*’ schriftelijke bewijzen dat er een plaats van zuivering is voor sommige overleden zielen.” Hierna ontstond er een lang twistgesprek tussen de jonge dominee en deze Arnout van Geluwe over het bestaan van een vagevuur en de bewijzen hiervan in de Heilige schrift. Bewijzen voor en tegen werden daarbij onderbouwd door gedeelten letterlijk te citeren, inclusief de betreffende evangelist en het versnummer.

In een door de Antwerpse notaris Peeter Ghijsberti enkele dagen later opgemaakte attestatie doen twee getuigen, Gereardt van Leurken en Philips Boenja, verslag van dit voorval ‘*..ghehoort hebben het sermoon ofte predicatie van den Predicant die seyde dat die van ’t Pausdom leerden datter niemant inden hemel en vermocht te komen sonder door het vagevuer oft door het voorgeborchte der hellen eerst te moeten passeren*’. Vervolgens belooft Finson ‘*ter presentatie vande gheheele vergaderinghe*’ dat hij binnen veertien dagen alle door Van Geluwe opgestelde ‘*propositien*’ in een brief zal weerleggen. Ook Arnout van Geluwe deed zelf uitvoerig verslag van deze confrontatie in zijn in 1649 uitgegeven boekje *Catholycken echo ofte waeren Gendtschen wedergalm (...)*.¹ De redetwist, door vele kerkgangers en andere omstanders bijgewoond, was uitgelokt door Van Geluwe, die samen met enkele getuigen, vanuit Antwerpen vele kilometers naar dit grensdorpje gelopen had, om daar met dominee Finson een dispuut aan te gaan.

Dit voorval roept vele vragen op. Vragen over de vorm en doel van dergelijke openbare disputen tussen kerkelijke vertegenwoordigers met een verschillend geloof. Vragen over de frequentie van dergelijke gesprekken en welke rol ze speelden in het

¹ Arnout van Geluwe, *Catholycken echo, ofte waeren Gendtschen wedergalm, teghen de valsche opwerpende stemme van onse daghelijcksche overkomende ghepretendeerde ghereformeerde, waer in de bysonderste hoofstucken des gheloofs ghehandelt worden* (Antwerpen, 1649) 1-4.

religieuze debat van de zeventiende eeuw en welke bijdrage ze hadden in de nieuwe religieuze identiteit van de nu gescheiden Nederlanden.

Vragen ook of de plaats van handeling, de grensstreek tussen de Republiek en de Spaanse Nederlanden een bijzondere betekenis had. Was een dergelijk dispuut een 'preken voor eigen parochie' of dachten de duellerenden er echt ziertjes mee te winnen? Of waren de confrontaties alleen bedoeld als aanvulling op de polemiek in de vele pamfletten en boeken, die al kort na de reformatie uitgegeven werden? Mogelijk hadden ze een functie als afbakening op religieus gebied en zo een logisch vervolg op wat staatkundig al een gegeven was.

Waar moeten we deze Arnout van Geluwe plaatsen? Als een Don Quichotte, vechtend tegen windmolens of als een vooruitgeschoven pion van angstige katholieke kerkleiders? Moeten we hem zien als voorloper in het publieke debat in de tweede helft van de zeventiende eeuw of als een achterblijver in de gevoerde polemische pamflettenstrijd?

Een eerste verkennend onderzoek in de literatuur over dergelijke directe religieuze openbare confrontaties leverde nauwelijks informatie op. Slechts door een enkele historicus werd er melding van gemaakt. Daarnaast is er ook naar de persoon Arnout van Geluwe nauwelijks onderzoek gedaan, ondanks de grote aantallen uitgebrachte boeken en pamfletten van deze actieve polemist.

In deze scriptie wil ik op een aantal van bovengenoemde vragen ingaan om zo een beeld te krijgen van de openbare disputaties in de grensstreek, de publicaties hierover en vooral de figuur Arnout van Geluwe. Deze analyse kan dan mogelijk meer inzicht geven in de confessionele verhoudingen binnen de Republiek direct na haar definitieve erkenning in 1648.

De termen godsdienstgesprekken en disputaties: in de zestiende eeuw werd in Holland gesproken van disputaties of 'tsamenspreeking'. De term godsdienstgesprek gebruik ik hier voor een formeel en officieel geleid gesprek. De term dispuut voor een door de deelnemers zelf georganiseerd twistgesprek en in het kader van dit onderzoek betreft het hierbij altijd een religieus dispuut, een redetwist. Het woord polemiek² zal ik gebruiken in de brede betekenis van conflict of strijd, van zowel de openlijk gevoerde pennenstrijd als het openlijk gevoerd twistgesprek.

² Polemiek van polémos: Grieks voor oorlog, strijd of conflict

1. Van godsdienstgesprekken tot redenkampstrijd

Van Geluwe had dominee Finson tot een gesprek verleid door hem enkele ‘propositien’ te overhandigen. Een dergelijke propositie vormde vaak het begin van een disputatie. Dit disputeren kent zijn oorsprong al in de middeleeuwen. Het middeleeuws academisch debat was aan strenge regels gebonden en de voors en tegens van een bepaalde zienswijze kwamen uiteindelijk samen in één ongedeelde waarheid. Het disputeren diende om de waarheid te vinden. Niet in de vorm van een compromis, want ‘waar’ en ‘onwaar’ vormden een absolute tegenstelling die geen middenweg toeliet. De middeleeuwse disputatie kende twee vormen. Ze werden ofwel gevoerd op basis van een *quaestio* of naar aanleiding van een of meer *theses*. Een *quaestio* betrof een ‘open’ kwestie die vanaf twee kanten werd beschouwd, terwijl de *theses* disputatie uitging van een propositie, een stelling met een waarheidsclaim. Deze laatste vorm zou Van Geluwe gebruiken in veel van zijn fictieve en werkelijk gevoerde disputen halverwege de zeventiende eeuw. Zij kunnen zo gezien worden als een voortzetting van de godsdienstgesprekken in de zestiende eeuw.

1.1 De godsdienstgesprekken in de zestiende eeuw

De reformatie van kerk en samenleving in de zestiende eeuw bracht verdeeldheid waar zij eenheid nastreefde. Marianne Roobol ziet deze paradox als verklaring voor de talloze godsdienstgesprekken die in heel Europa plaatsvonden.³ Debatten die vaak tot grotere verdeeldheid leidden, hewel ze als doelstelling hadden de tegenstellingen op theologisch gebied op te lossen. De debatten waren aan strenge regels gebonden en veelal georganiseerd door de overheid. Het was keizer Karel V zelf, die in de jaren dertig en veertig van de zestiende eeuw, godsdienstgesprekken gebruikte als politiek instrument om te streven naar herstel van godsdiensteenheid.⁴ Meer dan een eeuw later, in het jaar van de disputatie in het portaal van het kerkje van Putte (1649) is van die mogelijkheid tot herstel waarschijnlijk niemand meer overtuigd. De kaarten waren toen geschud.

³ Marianne Roobol, *Landszaken de godsdienstgesprekken tussen gereformeerde predikanten en D.V. Coornhert onder leiding van de Staten van Holland (1577-1583)* (Amsterdam, 2005) 71.

⁴ Ibid. 72.

Tijdens de vroege Reformatie vonden in vele steden godsdienstgesprekken plaats. Marion Hollerbach onderscheidt in haar boek *Das Religionsgespräch* drie vormen, die zich in chronologische volgorde laten rangschikken.⁵

- Bij de vroegste vorm (1520 - 1530) was er veelal naast het theologische debat nog een verhoorelement van een (ketter) proces aanwezig. Als voorbeeld noemt ze een door het stadsbestuur van Zurich georganiseerd debat tussen vertegenwoordigers van de Katholieke kerk en enkele evangelische predikanten waaronder Huldrych Zwingli (1484-1531).

- Een tweede vorm van godsdienstgesprekken waren 'op rijksniveau' georganiseerde debatten. De Franse koningin-moeder Catharina de Medici (1519-1589) organiseerde in Poissy in 1561 een bijeenkomst, waarbij vele theologen en vertegenwoordigers van een aantal Duitse vorsten aanwezig waren. Haar doel was een verzoening met de Hugenoten te bewerkstelligen en zo de eenheid van het christendom herstellen. Het werd echter een pijnlijke mislukking.

- De derde, door Hollerbach genoemde vorm ontstond na de godsdienstvrede van Augsburg in 1555. Dit compromis, na vele jaren strijd, maakte definitief een eind aan de geloofseenheid binnen het Heilige Roomse Rijk. Geloofsgesprekken kwamen nu overwegend in dienst te staan van een godsdienstige richtingenstrijd. Er was geen noodzaak meer tot herstel van de eenheid in het gehele Rijk.

Veel gesprekken aan het eind zestiende eeuw hielden dan ook vooral verband met de verdeeldheid binnen het protestantisme, een versnippering dreigde en men debatteerde voornamelijk over geloofsartikelen, om tot een mogelijk herstel van de eenheid te komen. Deze pogingen leidden over het algemeen echter meer tot verscherping van de tegenstellingen, dan tot een samengaan. Een belangrijk element van deze veelal door overheden georganiseerde godsdienstgesprekken was gelegen in de wens om theologische conflicten tot een oplossing te brengen. De overheden handelden daarbij vooral ook vanuit de visie dat verdeeldheid in godsdienst binnen hun machtgebied tot onrust zou leiden en een gevaar zou kunnen vormen voor de openbare orde.

Ook in de Republiek werden dergelijke godsdienstgesprekken gevoerd. De politiek van godsdienstvrijheid waartoe Oranje en de Staten hadden besloten, strandde al in 1573 met het verbod op de openbare uitoefening van de katholieke eredienst in

⁵ Marion Hollerbach, *Das Religionsgespräch als Mittel der konfessionellen und politischen Auseinandersetzung im Deutschland des 16. Jahrhunderts* (Frankfurt am Main, 1982)1-2.

Holland. De legitimering van de Gereformeerde Kerk als Publieke kerk moest echter wel bevestigd worden. De Staten van Holland organiseerden daartoe in 1578 een debat tussen de polemicus Dirck Volckertszoon Coornhert (1522-1590) en vooraanstaande gereformeerde predikanten.⁶ Deze godsdienstgesprekken tussen Coornhert en enkele gereformeerde predikanten kwamen voort uit een heftige polemiek van brieven en pamfletten. Een openbare polemiek ook die de controverse tot een publieke zaak maakte, vol roddel en achterklap. De Staten van Holland wenstten hiermee de rust in het land veilig te stellen en de godsdienstige eenheid te bevorderen. Daarnaast konden de Staten op deze wijze haar autoriteit op het vlak van religie bevestigen. In Den Haag zouden de openbare debatten uit 1578 in 1583 een vervolg krijgen. De gesprekken leidden echter niet tot het gewenste doel. Religieuze debatten en polemiek tussen protestanten en katholieken kenden dus een lange voorgeschiedenis.

Al vanaf het vroege begin van het protestantisme waren Leuvense Jezuiten actief in het weerleggen van de lutherse en calvinistische geloofsuitgangspunten. Er verschenen halverwege de zestiende eeuw vele vaak geleerde geschriften, meestal geschreven in het Latijn, dus alleen voor een selectief theologisch publiek toegankelijk. Hier kwamen vaak uitvoerige kettingpolemieken uit voort. Er werd zelfs een vooraanstaand hoogleraar, Cornelius Jansenius, door de kerkelijke Overheid in 1630 als officieel polemist aangesteld.⁷ In de tweede helft van de zestiende eeuw verschenen er verschillende vertalingen van deze werken. Daardoor werden ze toegankelijk voor een breder publiek. De pamfletten en boeken werden door de protestantse geestelijkheid steeds meer als bedreigend gezien. Een populair handboek van Franciscus Costerus *Bewys der Ouder Catholicker Leeringhe(...)*⁸ uit 1595 werd dan ook onderwerp van gesprek op de Zuid-Hollandse synode van Delft in 1596. Professor Franciscus Gomarus werd gevraagd om vaart te maken met zijn verweer ertegen, want Costerus 'scheldet seer de Gerefomeerde kercke'. Gomarus boek *De Schildt der Waerheydt(...)* zou weer vijf tegenschriften van Costerus uitlokken.⁹ De bloeiende kettingpolemieken behandelden veelal thema's als transsubstantie, het misoffer, de kerkhistorie, martelaren en heiligen en de nieuwigheid van het

⁶ Marianne Roobol, *Landszaken*, 13.

⁷ Hans Bots, *Adversaria Pontiani : verspreide geschriften van Pontianus Polman* (Amsterdam, 1974) 93.

⁸ Franciscus Costerus, *Bewijs der ouder catholycker leeringhe, met antwoorde op sommige teghenstellinghen* (Antwerpen, 1595).

⁹ W.J.C Buitendijk, *Het Calvinisme in de spiegel van de Zuidnederlandse literatuur der Contrareformatie* (Groningen, 1942) 58.

Protestantisme tegenover de oudheid van de Rooms Katholieke Kerk. Thema's die we ook bij Van Geluwe terugvinden in zijn disputen en boeken.

1.2 Verandering in de zeventiende eeuw

Hoe levendig deze polemiek nog in de zeventiende was getuigt een voorval uit 1630. Gisbertius Voetius, de latere hoogleraar te Utrecht, was na de inname van Den Bosch in 1629 aangesteld als predikant. Hij publiceerde kort daarna een manifest, waarin hij de katholieke godgeleerden uitnodigde tot een openbaar dispuut. Bisschop Boonen van Mechelen wilde graag op deze uitdaging ingaan en vroeg enkele Leuvense hoogleraren, waaronder Willem van Engelen, zich voor te bereiden. Het dispuut is echter niet doorgegaan, omdat men elkaar niet vond in randvoorwaarden en spelregels. Er volgde echter wel een uitvoerige schriftelijke kettingpolemie tussen Voetius en Van Engelen.¹⁰

Het voorval is tekenend voor de samenleving in de Republiek halverwege de zeventiende eeuw, die door Frijhoff en Spies in hun boek *1650 Bevochten eendracht* gekenschetst werd als er een met een nooit aflatende discussiecultuur.¹¹ De Opstand was beëindigd en had geresulteerd in een uitzonderlijk kenmerk van deze nieuwe staat; de individuele gewetensvrijheid. Dit betekende geen vrijheid van godsdienstuitoefening, maar wel het recht om hierover vrij te discussiëren. Een vrijheid echter, die wel zijn grenzen kende in de openbare ruimte. Frijhoff en Spies zagen deze vrijheid als een vrijheid waarbij het beginsel van samenhang in verscheidenheid respect vereiste voor ieders mening. Als kern van de sociale cultuur van 1650 noemen zij de bereidheid, ja zelfs de sociale verplichting tot discussie, tot kennisneming van andermans mening.¹² De publieke ruimte werd gezien als neutraal terrein, waar iedereen welkom was en alles bespreekbaar. Toch betekende dat niet dat ieder vrij was er zijn eigen geluid te laten horen. Bevoorrechte of dominante groepen in de samenleving zoals de publieke kerk, konden eenvoudiger hun eigen geluid laten horen dan minderheden. Voor de katholieke oppositie waren er minder mogelijkheden, al waren ze niet nihil. Hun verlangen naar vrijheid van godsdienstuitoefening bleef echter onbespreekbaar. Het principe van gewetensvrijheid werd aanvaard, wat niet wegnam dat predikanten soms scherpe aanvallen deden op 'paapse superstitiën'. En

¹⁰ L. J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw* (Amsterdam, 1947) 752.

¹¹ Willem Frijhoff en Marijke Spies, *1650 Bevochten eendracht* (Den Haag, 1999) 218.

¹² Ibid. 219

werd zij uitgedaagd dan schroomde zij niet voor inhoudelijke discussie van man tegen man, een openbaar religieus dispuut. Een religieus dispuut was meer dan een twistgesprek tussen twee vertegenwoordigers van verschillende geloofsrichtingen. Zij kende haar eigen vormen en rituelen, die vooral van belang waren voor de nagestreefde publicitaire doeleinden.

1.3 Het openbare religieuze dispuut: Vorm en rituelen

De openbare religieuze disputen van de zeventiende eeuw zijn nog nauwelijks onderwerp van onderzoek geweest en ook over hun vorm en rituelen is nog nauwelijks gepubliceerd. Een probleem hierbij is dat de enige bron van een dergelijk openbaar dispuut meestal van een van de disputanten zelf afkomstig is. Dit heeft tot consequentie dat een inhoudelijk verslag erover vaak een gekleurd verslag is en de schrijvende partij zichzelf als overwinnaar uitroept.

Een openbaar dispuut kent echter geheel andere regels, voorwaarden en dynamiek dan bijvoorbeeld een fictief literair dispuut. Het daadwerkelijk openbaar discussiëren is ook niet vergelijkbaar met de literaire gespreksvorm die in vele polemische literatuur gebruikt werd. Hierbij komen dan quasi toevallig, drie of vier personen van verschillende gezindheid bij elkaar om te gaan disputeren over een bepaald geloofspunt. Afhankelijk van de religieuze gezindheid van de schrijver werd zijn geloofsrichting de overwinnaar in het dispuut. Deze overwinning werd behaald door het opsommen van het grootste aantal citaten uit de Bijbel, als bewijs voor de juistheid van een stelling. In een fictief gesprek kon de auteur daarnaast gebruik maken van verschillende passende literaire strategieën, zoals een verdeel- en heersstrategie. Door de aanwezigheid van vertegenwoordigers van meerdere religieuze stromingen kon de tegenspelers de mond gesnoerd worden door hen te wijzen op hun verschillen en ze zo tegen elkaar uit te spelen. De al eerder genoemde literaire kettingpolemieken sloten meer aan bij het openbare polemische debat, omdat ze tussen slechts twee verschillende geloofsrichtingen gevoerd werden en uitgingen van gedefinieerde stellingen, waarop dan van beide zijden gereageerd werd. Een of meerdere stellingen of proposities waren ook het uitgangspunt bij de openbare disputen. Een dergelijk dispuut was meestal een directe dialoog tussen twee personen. Afgesproken kon wel worden dat elke partij meerdere vertegenwoordigers had, waarvan er echter steeds maar één het woord mocht voeren. Maar het grootste verschil was natuurlijk de aanwezigheid van toeschouwers en supporters.

Alvorens er daadwerkelijk een dispuut kon plaatsvinden moest er veel geregeld worden. Vaak kon men al in dit stadium niet tot overeenstemming komen en ging het gesprek niet door, zoals het eerder genoemde beoogde dispuut in 's-Hertogenbosch in 1630. Er konden vele gronden zijn om niet in te gaan op een uitdaging. Zeker speelden hierbij ook de plaatselijke overheden een rol, die dergelijke openbare debatten vaak een risico vonden voor de openbare orde. Het niet doorgaan van een dispuut betekende niet dat hiermee de controverse uit de wereld was. Vaak ging de strijd verder via brieven of pamfletten en ook bij het niet doorgaan eiste meestal een van de partijen toch de overwinning op, door te stellen dat het niet doorgaan kwam door de angst voor verlies van de tegenpartij.

Alvorens te komen tot een openbaar dispuut moesten er allerhande afspraken gemaakt worden. Meestal gebeurde dit via een uitvoerige briefwisseling. Helaas zijn veel van deze briefwisselingen verloren gegaan en ook werd er vaak in de verslagen of attestaties na het gesprek niet of nauwelijks meer melding van gemaakt. De polemist Arnout van Geluwe echter heeft in enkele van zijn vele boeken en pamfletten de correspondentie met voorwaarden en afspraken opgenomen. Er is hierbij wel een verificatie probleem, omdat Van Geluwe voor vele van deze brieven de enige bron is. De brieven die Van Geluwe opnam in zijn boeken doen authentiek aan, vooral omdat hij ze meestal in zijn geheel opnam met bijhorende data en ondertekening. Daarnaast zijn van enkele openbare disputen door erkende notarissen attestaties gemaakt, die de inhoud van de brieven bevestigen. Een enkele maal vermeldt Van Geluwe ook wie de brieven bezorgd had en ook op welke datum dat gebeurd was. Een voorbeeld hiervan is Daniel de Landtsheer, de bode tussen Middelburg en Gent. Hij overhandigde in 1651 aan Van Geluwe en Vander Hulck elkaars brieven tijdens de voorbereidingen van een dispuut tussen hen in Sas van Gent.¹³

1.4 Het religieuze dispuut als duel

Bij de analyse van de gehele gang van zaken van een dergelijk openbaar dispuut komt een opvallende gelijkenis naar voren met een duel. Een woord dat ook door Van Geluwe gebruikt werd. Toen hij zichzelf voorstelde in de inleiding van zijn boek *Den*

¹³ Arnout van Geluwe, *Kort bericht van 't ghene ghepasseert is over't beroep tot een vriendelijke conferentie tusschen Adamum vander Hulck ghepretendeert voor-vechter der ghereformeerder religie ende Arnoudt van Geluwe Vlaemschen boer.* (Antwerpen, 1651) A3.

*rampsaligen Onderganck (...) ofte ganschen handel van een openbaere disputatie(...)*¹⁴ uit 1659, deed hij dat met de woorden: ‘het is bekend hoe dat ick verscheyden malen, soo van de gereformeerde Predicanten, als oock van andere, als in **Duel** beroepen ben geweest, omdat sij dispuitsche wijze de H. Roomsche Apostelijcke Kercke tegen mij soude bestrijden’. Hij leek ook zo het verband tussen een dispuut en een duel te maken. Beide hebben gemeen dat ze vaak beginnen met een uitnodiging van de ene partij, gevolgd door een meestal vreugdevolle aanvaarding ervan door de ander. Een duel wordt over het algemeen gezien als een ‘affaire d’honneur’, een gevecht om de eer, wegens smaad of tot genoegdoening voor een belediging. Ook in het religieuze dispuut is ‘eer’ in het geding.

In de Nederlanden heeft het duelleren om de eigen eer of die van de familie in de zestiende en zeventiende eeuw niet zo’n grote vlucht genomen als in Frankrijk of Engeland. Vooral in Frankrijk was het in de zeventiende eeuw een ware rage, die bijna dagelijks het leven kostte aan een adellijke zoon¹⁵. Maar vooral door de aanwezigheid van vele buitenlandse troepen in de Nederlanden vonden er op diverse plaatsen bloedige gevechten om de eer plaats, zoals in 1613 in Bergen op Zoom¹⁶ en in 1600 op de Vughterheide.¹⁷ Kenmerkende overeenstemmende elementen met het dispuut zijn: de correspondentie, de uitdaging of controversie, de discussie over de plaats, de overeenstemming over spelregels, de getuigen, verschil van mening over de overwinnaar en de publicaties achteraf. Maar mogelijk het meest opvallende is het ‘ridderlijke’ taalgebruik.

‘Sehr gheliefde onbekende vriendt, naer hertgrondige groetenisse met een gelucksaligen wensch van alles goeds... dat ik aengenamen wel ontfangen, gelesen ende verstaen hebbe. Mij penne en is niet wel genoeg besneden om ten volle te kunnen uytdrucke de groote vreught ende blijdschap die ick gekreghe hebben in het lesen van uw brief om met mij in een vriendelijcke reden-cavelinghe te comen’ schreef Arnout van Geluwe op 28 juni 1651 in antwoord op een brief van Adam vander Hulck uit Middelburg. Vander Hulck had hem uitgenodigd voor een ‘vriendelijcke

¹⁴ Arnout van Geluwe, *Den rampsaligen onderganck van de schriftureloose, Nieu Gereformeerde Kercke, ofte den ganschen handel van een openbaere dispuut tusschen Arnout van Geluwe ende Nicolaes Cole Vlissingher*, (Gent, 1659).

¹⁵ Stuart Carroll, *Blood and violence in early modern France* (Oxford, 2006) 155.

¹⁶ In Bergen op Zoom in 1613 tussen Sir Edward Sackville en Lord Bruce, die daarbij gedood werd.

¹⁷ Op de Vughterheide in 1600 de Slag van Leckerbeetje tussen twee groepen ruiters, waarbij er enkele tientallen gedood werden.

conferentie'. Hij had Van Geluwe uit naam van de predikant Dominus Vincentius¹⁸ van Sas van Gent een brief met deze uitnodiging geschreven. Deze uitdaging werd graag aanvaard en er werden afspraken gemaakt over de inhoud, de voorwaarden en de plaats waar het openbare dispuut gehouden zou worden.

Vander Hulck reageerde op een in 1650 uitgegeven boek van Van Geluwe *De Belydenisse van Rebecca Broeckaerts (...)*.¹⁹ Rebecca was na vijfendertig jaar gereformeerd te zijn geweest terug gekeerd naar het katholieke geloof. In zijn boek had Van Geluwe de predikant van Sas van Gent uitgenodigd voor een conferentie over twintig stellingen ofwel 'propositien'. Indien met 'fondamenteel schriftelijk bewijs' deze stellingen weerlegd zouden worden, dan zou Van Geluwe de religie van zijn tegenstanders aanvaarden. Was bij het duel om iemands eer de inzet leven of dood, in het religieuze duel was de inzet mogelijk nog heftiger, namelijk het overgaan naar het geloof van de tegenstander. Deze ultieme stap werd nooit gezet, omdat beide uitdagers zich op een of andere manier wel altijd als overwinnaar uitriepen.

Van Geluwe reageerde verrast dat deze Vander Hulck 'uwe voeten inden schoenen van den predicant comt steken'.²⁰ En bracht in het duel al direct de eerste slag toe door de predikant te betichten van woordbreuk tegenover hem, maar vooral tegenover Rebecca Broeckaerts. Hierna volgt nog een uitvoerige correspondentie over de inhoud en de afspraken. Ik zal hierop in relatie tot het belang van deze openbare disputaties in de grensstreek nog terugkomen.

Een opvallende overeenkomst tussen het 'adellijke' duelleren en dit openbare disputeren is de uitgebreide discussie die volgde over de plaats waar het dispuut dan wel gehouden moest worden. Voor de duellerende adel was dit ook vaak een probleem geweest. In vele steden en staten was er wetgeving die het duelleren verbood. De duellerenden waren zich hiervan bewust en kozen voor een neutrale plaats of een plaats aan de grens. Voor de twee Engelse edellieden in 1613 was deze keuze op een stukje land net buiten Bergen op Zoom in het grensgebied van de Republieken en de Zuidelijke Nederlanden gevallen. De overwinnaar kon zich zo onttrekken aan de jurisdictie door te vluchten naar een staat waar hij niet vervolgd zou worden. In het bovengenoemde dispuut werd dit ook het probleem. Van Geluwe woonde in Gent in de Zuidelijke Nederlanden, een katholiek bolwerk, terwijl zijn tegenstander Vander Hulck

¹⁸ Cornelius Vincentius geboren in Veere 1606. Van 1645 tot 1661 was hij predikant in Sas van Gent.

¹⁹ Arnout van Geluwe, *Belydenisse van Rebecca Broeckaerts vyt 'sGraven-haegh inde welke sy is af-sweerende alle oude ende nieuwe ketterijen* (Antwerpen, 1650) 23.

²⁰ Geluwe, *Kort bericht van 't gene ghepasseert is tusschen Adamum vander Hulck*, 13.

in Middelburg verbleef. Van Geluwe had voorgesteld om het dispuut in Gent te houden. Vander Hulck echter schreef terug dat hij nog nooit in Gent geweest was en dat een dergelijk dispuut tegen de orde van het land was en omdat hij bang was om in de problemen te komen, stelde hij voor om een neutrale plaats te zoeken. Van Geluwe opperde daarom Meulenstede, net buiten Gent, en beloofde dat Vander Hulck onder bescherming van Bisschop Triest van Gent daar zonder problemen naar toe kon gaan. Ook daar ging Vander Hulck niet op in ondanks de verklaring van Van Geluwe dat er zelfs predikanten in Gent kunnen komen zonder problemen. Wat ook inderdaad het geval was. Op kosten van de Staten Generaal zonden Hollandse en Zeeuwse synoden predikanten naar de Zuidelijke Nederlanden, die daar echter overigens niet in het openbaar konden preken. Van Geluwe zelf echter durfde niet naar Sas van Gent te komen omdat de predikanten daar 'naer mijn bloedt dorstende met gewelt van waepenen'. Men kwam ook in dit geval niet tot overeenstemming. Negen jaar later zou het dispuut wel gehouden worden in Meulenstede maar Vander Hulck liet zich nu vervangen door Nicolas Cole. Een vergelijkbare situatie had zich voorgedaan in 1649. Abraham Wilsenius, een predikant uit Sint-Anna ter Muiden, wenste de uitgebreide correspondentie die hij had met de jezuïet Robert de la Planche mondeling voort te zetten. Hiertoe kreeg hij een uitnodiging om naar het klooster in Brugge te komen, maar durfde daar niet heen te gaan uit angst voor 'publieke lasteringen', omdat hij de dingen te bondig en krachtig verwoordde.²¹ Beiden beriepen zich op mogelijke problemen met de overheid. In hoeverre dat ook de daadwerkelijke reden was, is de vraag. In de Zuidelijke Nederlanden was er van overheidswege een actiever beleid ten aanzien van religie dan in de Republiek. Toch was er veel mogelijk. Jacobus Lydius, predikant in Dordrecht, maakt melding van zeer gemakkelijke samenspraken met Pater Simon de Koning in Mechelen.²² Deze samenspraken zullen echter toch vooral een privé karakter gehad hebben. In het openbaar en openlijk zou dit zeker niet door de overheden getolereerd zijn.

De disputanten Van Geluwe en Vander Hulck waren al overeengekomen dat er aan beide zijden goede schrijvers aanwezig dienden te zijn, die alles letterlijk moesten vastleggen. Zo kon niemand later de woorden verdraaien. De verhandelingen van de

²¹ Abraham Wilsenius, *Den ydelen roem Roberti de La Planche, prediker in 't Jesuyten klooster, over de valschelijck ghemeende vervalsinghe des gereformeerde bybels, enz. In eenighe brieven over en weer gheschreven* (Amsterdam, 1649) 23.

²² Jacobus Lydius, *Roomsche meesterstuk van heer Simon de Koningh, Minder-broeder tot Mechelen, ontdeckt*. (Dordrecht, 1650).

schrijvers zouden door de beide disputerenden en enkele getuigen ondertekend worden. Na het dispuut zou bij een bevoegd notaris alles vastgelegd worden. Ook deze vastlegging vinden we terug in het duel om de eer, waar getuigen de eerlijkheid en het resultaat van het duel moesten bevestigen.

Deze vergelijking van het duel om de eer en deze openbare disputen wil ik afsluiten met enkele voorbeelden van de spelregels en afspraken die beide partijen vooraf gemaakt hadden. Zij verduidelijken het wezen en de doelstelling van dergelijke openbare disputaties. In de literatuur over polemieken en het polemisch debat ben ik ze nog niet teggekomen en zover mij bekend was Van Geluwe een van de weinigen die deze afspraken in enkele van zijn boeken opnam. In zijn boek *Het tweede deel van den Catholycken echo*²³ uit 1649 somde hij de volgende afspraken op:

‘Ten eersten: Van elcke sijde maer een sal moghen spreken om datter gheen discordt uyt volghen(...)’

‘Ten tweeden: Dat men goede audiëntie gheven soude van beyde de sijden’

‘Ten derden: Dat men malkanderen niet en soude moghen schedlen noch lasteren ofte heeten lieghen (...)’

‘Ten vierden: Dat men van ’t een artijckel op ’t ander niet en soude moghen springhen, maer elck artijckel vervolghens volkomen af soude handelen’

‘Ten vijfdem: Dat men gheen roem van malkanderen en soude vrighen’

‘Ten zesten: Dat de toehoorders van weder sijden sonder partijschap ofte sijde te draghen’.

In zijn boek *Den rampsaligen Onderganck (...)*²⁴ uit 1659 somde Van Geluwe vijftien artikelen op die hij samen met zijn tegenstander Nicolaas Cole opgesteld had. Gedetailleerder dan de zes spelregels uit 1649 werd een reglement vastgesteld met voorwaarden, rechten en plichten. Zo regelde Artikel I dat de toeschouwers zich stil en rustig moeten gedragen. Het is een aanwijzing dat een dergelijk dispuut in de publieke belangstelling stond. Het dispuut werd gehouden inden Gulden Appel, een openbare uitspanning in Meulenede bij Gent. In het volgende artikel werd afgesproken om ‘eenen onfaelbare Rechter’ aan te stellen om de partijen indien nodig te scheiden. In een ander artikel werd afgesproken dat een propositie alleen bewezen kan worden ‘uit

²³ Arnout van Geluwe, *Het tweede deel vanden Catholycken echo, ofte waeren Gendtschen vvedergalm teghen de ... stemmen der ghepretendeerde ghereformeerde*. (Antwerpen, 1649) 3-4.

²⁴ Geluwe, *Den rampsaligen onderganck*, Inleijdinge I-XV

Gods eigen woordt, sonder eenighe menschelijkcke glossen²⁵ daer aen te placken'. Bijzonder is ook artikel VIII, waarin het de gereformeerden verboden werd om de uitspraken van de Synode van Dordrecht en de Heidelbergse catechismus te verwerpen en de katholieken moesten beloven de uitspraken te eerbiedigen van het Concilie van Trente en de gebruiken van de Roomse Kerk niet te verwerpen. De winnaar werd diegene die de meeste citaten uit de Bijbel 'ter plaetse ter hant hadde', zo bleek uit de enige dagen later opgemaakte attestatie. De overwinnaar was dus diegene met de meeste parate kennis van de Bijbel.

Deze attestaties, vaak op verzoek van één partij opgemaakt, moesten het publieke bewijs zijn, dat het dispuut had plaatsgevonden en wie de overwinnaar was. Zo werd de 'religieuze' eer (terug)gewonnen. Veelal volgde er kort daarop een uitvoerige publicatie van het dispuut, die de overwinnaar of overwinnaars dan de noodzakelijke propaganda bezorgde. De katholieke polemist Arnout van Geluwe zou in veel van zijn boeken en pamfletten de door hem gevoerde publieke disputen uitvoerig en bij herhaling vermelden. Ook over niet doorgegangene disputen schreef hij uitvoerig en somde daarbij vele redenen op waardoor hij toch als morele overwinnaar aangemerkt moest worden. Op deze wijze ontstond een groot oeuvre van werken van gefingeerde gesprekken en werkelijk gevoerde disputen. De gefingeerde religieuze gesprekken konden zo ook aan 'waarheidsgehalte' winnen. Van Geluwe haalde zo zijn publicitaire winst uit dergelijke voorgewende openbare confrontaties, ook al hadden die nooit plaatsgevonden.

In bovengenoemde vergelijking is vele malen de naam Van Geluwe gevallen. Alvorens verder in te gaan op de activiteiten van deze Van Geluwe in de grensstreek, wil ik eerst ingaan op de persoon zelf.

²⁵ Glossen: kantekeningen of commentaar bij een tekst.

2. Arnout van Geluwe, een actieve leek

Arnout van Geluwe werd in 1604 geboren in Ardoois, een klein plaatsje in West-Vlaanderen.²⁶ Zijn ouders waren eenvoudige boerenlieden, die leefden van de vlasseelt. Hij werd er gedoopt en katholiek opgevoed, maar kwam mogelijk al jong in aanraking met protestanten. In 1619 verhuisde hij naar Roeselare, een wat grotere plaats nabij Ardoois.²⁷ Roeselare kende begin zeventiende eeuw nog een kleine actieve kern van protestanten, mogelijk onder invloed van de hertogen van Pfalz en Neuberg, die de heerlijkheid van Wijnendalen, waaronder Roeselare viel, in bezit hadden. In de jaren tijdens het Bestand (1609-1621) was er een druk verkeer van personen tussen Noord en Zuid. Het reizen was eenvoudiger en minder gevaarlijk geworden en vele Vlamingen, die eind zestiende eeuw naar Holland uitgeweken waren, konden nu hun families weer bezoeken. In 1616 beklagde de bisschop van Antwerpen zich er over dat er om economische redenen zoveel katholieken de stad verlaten hadden om naar Holland te gaan.²⁸ Ook Van Geluwe trok waarschijnlijk om economische reden weg uit West-Vlaanderen. Hij was mogelijk al geen praktiserend katholiek meer toen hij in 1626, op tweeëntwintigjarige leeftijd naar de Republiek vertrok. Het is onzeker of dit vertrek ook een religieuze achtergrond had. Mogelijk wel, omdat na het Bestand er in Vlaanderen weer harder opgetreden werd tegen de protestanten. Het is overigens niet duidelijk of hij al protestant was toen hij in Delft ging wonen. Begin zeventiende eeuw kende Delft een kleine groep Zuid-Nederlandse emigranten, waarvan er een tiental ingeschreven stonden in de lidmaatregisters van de gereformeerde kerk.²⁹ Een onderzoek naar zijn inschrijving als lidmaat van de hervormde gemeente in Delft kon hierover geen uitsluitsel geven omdat de lidmaatregisters juist gedurende deze periode een hiaat vertonen van enkele tientallen jaren. Ook de analyse van wat hij er zelf over geschreven geeft geen uitsluitsel. In hoofdstuk 2.2.1 zal ik hier nader op terugkomen.

Hij huwde in 1629 onder de naam Arent Beunisz van Geel, linnenwever, met Weyntgen Maertens. Het huwelijk werd bevestigd in de hervormde kerk van Delft.³⁰

²⁶ F. A. Snellaert, *Arnoud van Geluwe, bygenaemd de vlaemsche boer*. (Rousselaere, 1855). 5

²⁷ Lucien van Acker, 'Arnout van Geluwe', *West-Vlaanderen : Tweemaandelijks tijdschrift voor kunst en cultuur*, (1964) jaargang 12, 240.

²⁸ Paul Arblaster, 'The Southern Netherlands connection: network of support and patronage', *Catholic communities in Protestant states : Britain and the Netherlands c.1570-1720*, red. Kaplan e.a. 131.

²⁹ A. Wouters en P. Abels, *Nieuw en ongezien : kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621* (Delft, 1994) Deel 1, 255.

³⁰ Adriaan van Puffelen, *Aernout Van Geluwe* (Den Haag, 1984) 8.

Delft was een van de grotere steden in Holland en kende een bloeitijd van handel en nijverheid. Er was een tijdelijke vooropleidingschool voor aanstaande predikanten gevestigd en mogelijk heeft Van Geluwe zich daar geschoold.³¹ Maar in Delft waren ook waren verschillende katholieke groeperingen actief. Sasbout Vosmeer, de latere apostolisch vicaris van de Hollandse zending, was er geboren en had Delft altijd als zijn eigen missiegebied gezien.³² Pas in 1635 werd Van Geluwe ingeschreven als poorter van Delft.³³ Het verkrijgen van dit poorterschap is een indicatie dat hij op dat moment nog niet publiekelijk en openbaar actief was als katholiek polemist. Na de dood van zijn eerste vrouw huwde hij in 1641 met Sijcilia Hendrixc. Dit huwelijk echter werd in 1641 niet meer in de hervormde kerk maar op het stadhuis gesloten.³⁴ Dit was mogelijk een signaal dat hij toen al met de Gereformeerde Kerk gebroken had.³⁵

In een van zijn eerste grote boeken *Het licht op den Kandelaer(...)* uit 1647 maakte Van Geluwe melding van een dispuut, dat hij in 1640 gehad zou hebben gehad met vijf predikanten in Pijnacker, vlakbij Delft³⁶. Hieruit is af te leiden dat hij zich tussen 1635 en 1640 actief in ging zetten voor het katholieke geloof en mogelijke banden met het gereformeerde geloof verbroken had. Enige jaren later verliet hij Delft en keerde terug naar zijn geboortestreek. De ware redenen van zijn vertrek uit Delft blijven onzeker. F.A. Snellaert betoogt in zijn boekje uit 1855 dat Van Geluwe naar Gent terugkeerde vanwege de geruchten dat hij betrokken was geweest bij het overleveren aan de (Spaanse) vijand van een schans bij Voorne.³⁷ Van Acker echter zocht in 1955 tevergeefs in het gerechtelijk archief van Den Haag in de processtukken over deze zaak naar de naam Van Geluwe.³⁸ Van Geluwe zelf meldde in zijn boek *De tweede disputatie tusschen Hermannus Tegularius (...)*³⁹, dat hij niet naar Delft meer wilde komen, omdat 'in Hollandt noch processen inden sack hanghen tot mijnen laste,

³¹ L Klinken, *Opkomst en ontwikkeling van het schoolwezen binnen Delft (tot ± 1700) : bijdrage tot de kennis van ons schoolwezen uit de 16e en 17e eeuw* (Delft, 1930).

³² L. J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw* (Amsterdam, 1947) 699.

³³ Gemeente archief Delft. Oud archief. Nr. 404.

³⁴ Gemeente archief Delft. Ondertrouw register nr. 15 en Reg. nr. 117

³⁵ A. Wouters en P. Abels, *Nieuw en ongezien*. Deel 1, 245.

³⁶ Arnout van Geluwe, *Het licht op den kandelaer ghestelt tot verlichtinghe der niewwghezinden* (Gent, 1647) 1.

³⁷ Snellaert, *Arnoud van Geluwe, bygenaemd de vlaemsche boer*, 7.

³⁸ van Acker, 'Arnout van Geluwe', 240.

³⁹ Arnout van Geluwe, *De tweede disputatie tusschen Herm. Tegularius ... ende A. van Geluwe, ofte het slot voor den onghetoomden mondt Herm. Tegularii, teghen seker pasquil, gheintit H. Tegularii oprecht bericht* (Antwerpen, 1650) 126.

omdat de predicanten my beschuldigt hadden, omdat ick sommige personen haetelijk ghemaect hadde'. In zijn boek *Dobbelslot(...)* uit 1650 schreef hij dat zijn vertrek uit Holland in 1643 vooral was 'omde 'bermhertighe Geusen te ontvluchten, van weghe valsche beschuldigingen van verraderije'.⁴⁰ Van Geluwe verklaarde voorts dat hij en Govert Francken van Kempen gevangen genomen waren op beschuldiging van verraad. Philippus Claesen van Ona had hen echter vast beschuldigd en werd daarvoor bestraft met vierenveertig slagen op zijn rug. Hij kreeg daarbij een strop om zijn hals en werd voor altijd verbannen uit Den Haag.⁴¹ Zijn mogelijke gevangenschap was wel enigszins in strijd met een in 1652 gepubliceerde attestatie van de magistratuur van Delft, die reageerde op een verzoek van de Schepenen van Gent omtrent het gedrag van Van Geluwe in Delft. Zij verklaarden dat er geen gerechtelijk onderzoek liep tegen deze Arnout van Geluwe en er ook nooit sprake geweest was van 'eenigh banniment'⁴² of 'sententie diffamatoire'.⁴³ Van Geluwe had om deze verklaring gevraagd na aanhoudende beschuldigingen van vooral de predikant Tegularius.⁴⁴ Deze had beweerd dat Van Geluwe een landverrader was en een overspelige, vermaarde 'wifve-slagher', die zijn eigen vrouw sloeg. Nicolaus Breydel, Cantor van de kathedraal van Gent maakte van deze beschuldiging melding in zijn approbatie in een boek van Van Geluwe.⁴⁵ Van Geluwe is waarschijnlijk uit eigen beweging teruggegaan naar zijn geboortestreek. Mogelijk was hij toch onzeker over zijn toekomst in Holland, waar hij een vreemdeling bleef en de katholieke geloofsuitingen steeds minder getolereerd werden.

In Gent begon hij met het schrijven van een grote reeks boeken en pamfletten. Een groot oeuvre van meer dan veertig titels van voornamelijk religieuze werken in een vaak heftige polemische toonzetting. Naast verslagen van geheel fictieve disputaties, doet hij ook verslag van daadwerkelijk plaatsgevonden twistgesprekken. Veel van zijn boeken zijn opgedragen aan de invloedrijke bisschop van Gent, Antonius Triest. In bijlage 1 heb ik al zijn bekende werken met hoofdkenmerken en thema op jaar van uitgave in kaart gebracht.

⁴⁰ Arnout van Geluwe, *Dobbelslot, ofte, klare ende waerachtighe ontdeckinghe van eenen verdraeyden leughengheest, schuytende tot Delft, onder den name van eenen ghepretendeerden Ghereformeerden, met name Abraham Willemsen Blijvenborgh breuck-Meester ...teghen sijn valsche ontdeckinge* (Antwerpen, 1650) 17.

⁴¹ Ibid. 17.

⁴² Banissement: verbanning

⁴³ Sententie diffamatoire: Gerechtelijke uitspraken ten aanzien van smaad.

⁴⁴ Hermanus Tegularius geboren Amsterdam 1604, predikant in Delft 1638 tot zijn overlijden in 1666.

⁴⁵ Geluwe, *De Tweede disputatie*, 106.

Van Geluwe was niet alleen actief polemist achter de schrijftafel, maar hij trok er ook op uit om in diverse plaatsen in de grensstreek tussen de Republiek en de Spaanse Nederlanden disputen met gereformeerde predikanten of doopsgezinde voorgangers te houden. Ook maakte hij in zijn boeken melding van bezoeken aan Rotterdam en Zoetermeer.

Hij werd uitgever in Gent en was een actief lid van het gilde van boekdrukkers en boekverkopers. Zijn boeken brachten hem ook de nodige inkomsten. In de stadsrekeningen van Gent komen we vanaf 1648 tot 1669 zeer regelmatig uitgaven tegen voor de levering van boeken. Zo kocht het stadsbestuur op 29 december 1651 vijftig exemplaren van het boek *Den afgetrocken Masscher(...)*.⁴⁶ Mogelijk niet toevallig had Van Geluwe dit boek op 29 november 1651 opgedragen aan de Schepenen en Raad van de stad Gent, die hij met naam en toenaam vernoemd had samen met bisschop Triest. Hij had ze in zijn voorwoord alle lof toegezwaaid, vanwege onder meer hun 'opbouw van de ware Kercke en dat zij getrouwe liefhebbers zijn van den Grootmachtigen Heer Conick van Hispanien'. Voor deze vijftig boeken werd 25 pond betaald. De pond Vlaams was gelijk aan 6 pond Hollands ofwel 120 stuivers. Het gemiddeld dagloon van een volwaardige arbeidskracht was halverwege de zeventiende eeuw ongeveer 20 stuivers.⁴⁷ Het bedrag voor deze boeken betekende daarom bijna 150 werkdagen. Ook de schepenen van Oostende schaften exemplaren van dit boek aan. Ze betaalden 72 pond voor een aantal boeken. Beide bedragen zijn zodanig hoog, dat er waarschijnlijk ook andere leveringen aan hem betaald werden of dat Van Geluwe een vorm van ondersteuning ontving voor zijn polemische arbeid. De schepenen hadden enkele maanden daarvoor ook al boeken gekocht. Echter zij betaalden toen voor deze 'gratuiteyt' slechts vijf pond voor de veertig boeken van zeker 'cleen volumen bij hem ghemaect ende ghedaen drucken'.⁴⁸ Het schoon boek, zo vermeldde de rekening, was hun aanbevolen door de geestelijke overheid.

Niet alleen in Gent werden zijn boeken door overheden en kerkbesturen gekocht. Allossery is betalingen tegengekomen in Kortrijk, Oostende en Thielt.⁴⁹ Een eigen onderzoek naar de verspreiding van zijn boeken in 2010 resulteert erin dat er in

⁴⁶ Arnout van Geluwe, *Den afghetrocken masscher van het vermomdt ghereformeerdt louter woordt Godes, waer onder dat ghevonden zijn 188 merckelijcke trouweloose misslaghen, die de staeten bijbel oversetters begaen hebben* (Antwerpen, 1652).

⁴⁷ A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw* (Amsterdam, 1992) 14.

⁴⁸ Stadsarchief Gent. Serie 111 no. 15 (1651-1669)

⁴⁹ P. Allossery, 'Arnold van Geluwe' *Annales de la Société d'émulation de Bruges* (1912), 329.

praktisch alle universiteitsbibliotheken van België en Nederland boeken van hem geregistreerd staan. Ook in andere catalogi heb ik boeken van hem gevonden, zoals in de catalogi van het bisdom Haarlem⁵⁰ en die van het Begijnhof in Amsterdam.⁵¹

Van Geluwe heeft ook een enkele maal een pseudoniem gebruikt voor zijn boeken. Onder het pseudoniem Christiaen van Pieterskerck verscheen in 1653 het boek *De klyfhamer der waerheydt (...)*.⁵² Dit boek is een deel in een kettingpolemie die Van Geluwe begon onder zijn eigen naam met Limmer en Vaens in Hulst.⁵³ In 1646 verscheen het boekje *De bril voor alle verdonckerde ghesichten(...)*⁵⁴ door Christiaen Adamsz. van Pieterskerck. Dit boekje is niet in Gent gedrukt, maar in Munster. De stijl is geheel die van Arnout van Geluwe. Het boek is vooral gericht tegen de predikant Van Lodenstein⁵⁵ uit Zoetermeer en bevat een fictief dispuut. Dit zou betekenen dat niet *Licht op den kandelaer(...)*⁵⁶ zijn eerste werk was, zoals tot nu toe algemeen aangenomen werd, maar dit boekje onder een pseudoniem dat hij later weer zou gebruiken⁵⁷. In *Licht op de kandelaer* gebruikte hij wel voor het eerst zijn zelfgekozen koosnaam 'Een Vlaemsche boer'.⁵⁸ Daarnaast past het daarin gebruikte pseudoniem van de schrijver 'éenen liefhebber der waerheijdt A.B.' niet bij Van Geluwe. Mogelijk is ook het boek *Monsteringh der Geuse martelaren(...)* uit 1647 met een vergelijkbaar pseudoniem 'Christophorus van Ouder-Kercke' van hem.⁵⁹ Het boekje is gedrukt in Mechelen. Het fictieve dispuut tussen de katholiek en predikant Johannes Hoorenbeeck (1617-1666), die vanaf 1644 hoogleraar en predikant in Utrecht was, past wel in het genre van Van Geluwe. Maar ik heb verder geen vermeldingen of aanknopingspunten kunnen vinden om het boek ook daadwerkelijk aan hem toe te schrijven.

⁵⁰ Bonaventura Kruitwagen en Bisschoppelijk museum Haarlem, *Catalogus van de handschriften en boeken van het Bisschoppelijk Museum te Haarlem*. (Amsterdam, 1913) 174.

⁵¹ A.J. Flament, *Catalogus der bibliotheek van het Rectoraat des Begijnhofs te Amsterdam* (Amsterdam, 1891) 63.

⁵² Christiaen Pieterskerck, *Den klyfhamer der waerheydt, om te vermorselen het tweede leugenachtigh Comediants-thooneel ... opgherecht door Sigismundus Limmer ... Door C. V. P. K. eenen liefhebber der vvaerheydt* (Antwerpen, 1653).

⁵³ Zie hiervoor hoofdstuk 3.2.2.

⁵⁴ Christiaen Adamsz van Pieterskerck, *De bril voor alle verdonckerde ghesichten, om klaer te sien de versierde oudtheden, ofte de ware nieuwicheden van de nieuwe leere der Calvinisten, diemen hedensdaeghs noemt Gomaristen en Arminianen* (Munster, 1646).

⁵⁵ Jodocus van Lodenstein : predikant in Zoetermeer van 1644 tot 1650

⁵⁶ Geluwe, *Het licht op den kandelaer*.

⁵⁷ In het *Biografisch Woordenboek* van Johannes Frederiks uit 1888 werd het boek *Voorbode aen Jacobus Triglandius* nog toegeschreven aan Van Geluwe, maar het boek is uit 1634 en dat lijkt veel te vroeg voor Van Geluwe.

⁵⁸ Geluwe, *Het licht op den kandelaer*. 1

⁵⁹ Christophorus Ouder-kercke, *Monsteringh van de Geuse martelaers ende verlore proces van haren advocaet, D. Ioannes Hoorenbeeck* (Mechelen, 1649).

Zijn laatste boek verscheen in 1671. Over het jaar van zijn overlijden is niets bekend, ondanks een uitvoerig genealogisch onderzoek van Van Acker, geboren en getogen in Ardoois.⁶⁰ Blommaert vermeldde in zijn catalogus van schrijvers uit Gent als overlijdensjaar 1675, maar geeft hiervan geen onderbouwing.⁶¹

2.1 Van Geluwe en zijn polemiek.

Tot nu toe hebben zich weinig historici beziggehouden met Van Geluwe en zijn polemische werken. Het is verbazingwekkend dat een man met een dergelijk groot oeuvre ook voor de katholieke geschiedschrijvers als P. Polman en L.J. Rogier geen reden van nader onderzoek is geweest. Rogier was niet bekend met zijn werk, maar stelde wel dat stelselmatig onderzoek naar de ‘zeer verwaarloosde literatuur’ van de (kettering)polemieken aanbeveling verdiende, omdat deze in zijn ogen een ongekunstelde kijk op de religieuze verhoudingen onder het volk gaf. In zijn visie lag hier een terrein braak. Hij schreef dit halverwege de vorige eeuw en inmiddels hebben enkele andere van deze populaire polemische schrijvers wel meer aandacht gehad. Zoals blijkt uit de onlangs verschenen werken over de Antwerpse polemist Richard Verstegan van Paul Arblaster,⁶² Cornelius Hazart door Joep van Gennip⁶³ en De gebroeders van Walenburg van Herman Wamper.⁶⁴ In het in 1988 verschenen boek *De katholieke polemiek tegen de wederdopers*⁶⁵ gaat Peter Nissen uitvoerig in op deze polemiek en vermeldde daarbij ook het dispuut dat Arnout van Geluwe in Aardenburg in 1649 had met de doopsgezinde predikant De Knuyt. Ook Polman was bekend met enige werken van Van Geluwe zoals blijkt uit enkele korte vermeldingen in zijn boek over Stalpart.⁶⁶ Maar net als Wim Buitendijk in zijn boek *Het calvinisme in de spiegel (...)* zag hij deze Van Geluwe toch als een schrijver van minder belang.⁶⁷

⁶⁰ van Acker, 'Arnout van Geluwe', 240.

⁶¹ Ph Blommaert, *De Nederduitsche schrijvers van Gent*. (Gent, 1861) 257.

⁶² Paul Arblaster, *Antwerp & the world : Richard Verstegan and the international culture of Catholic reformation* (Leuven, 2004).

⁶³ Joep van Gennip, "Een roomse strijder met pen en preek. Cornelius Hazart (1617 - 1690)," *Tijdschrift Nederlandse kerkgechiedenis*.

⁶⁴ Herman Wamper, *Das leben der brüder Adrian Und Peter van Walenburch aus Rotterdam und ihr wirken in der erzdiözese Köln bis zum jahre 1649. ein beitrage zur geschichte der gegenreformation*, Veröffentlichungen des Kölnischen Geschichtsvereins 28 (Köln, 1968).

⁶⁵ Peter J. A Nissen, *De katholieke polemiek tegen de Dopers: Reacties van katholieke theologen op de doperse beweging in de Nederlanden (1530-1650)* (Leiden, 1988).

⁶⁶ P. Polman, *Stalpart en zijn roomsche reijs*, Historisch tijdschrift. Serie studies 5 (Tilburg, 1938) 29, 36, 42, 56.

⁶⁷ Buitendijk, *Het Calvinisme in de spiegel van de Zuidnederlandse literatuur der Contrareformatie*, 55.

Mede door de onbekendheid van het werk van Van Geluwe was het plaatsen van deze actieve leek in de context van de religieuze polemiek niet eenvoudig. De historicus Paul Abels meende in het boekje van Van Geluwe *Het goddelyck Trompet over Hollant (...)*⁶⁸ de hand van een jezuïet te herkennen. In geen enkele kerkelijke bron was hij de naam Van Geluwe tegengekomen en omdat de schrijver van *Het goddelyck trompet* goed op de hoogte was van de situatie in Delft was deze Van Geluwe mogelijk het pseudoniem van een Delftse priester of jezuïetenpater.⁶⁹ Van Geluwe reageerde in zijn boekje op het boekje *Delfschen Donderslagh (...)* van de predikant Pieter de Witte over de oorzaak van de enorme ontploffing van het kruithuis van Delft waarbij een deel van de stad verwoest werd en er tientallen doden vielen.⁷⁰ De Witte meende dat dit de straf van God was voor het veel te tolerante beleid van het stadsbestuur van Delft tegenover katholieken, terwijl Van Geluwe juist betoogde dat het geen toeval was dat juist de katholieke wijken gespaard waren.⁷¹ Ook al in zeventiende eeuw werd Van Geluwe ervan beticht dat hij niet zelf zijn boeken schreef, maar dat hij deze door Jezuiten liet schrijven. In zijn kettingpolemieek met Hermannus Tegularius (1604-1666), predikant in Delft, liet Van Geluwe in zijn boek *De tweede disputatie tusschen Hermannus Tegularius en Arnout van Geluwe(...)*⁷² daarom een door notaris Flourent opgestelde attestatie opnemen. Hierin werd vastgelegd dat de rector van de paters Jezuiten verklaard had, dat hij het boek *Licht op den Kandelaar* ‘niet en hadde gemaakt en niemant van de sijne, nochte dat hy daer toe radet nochte advijs en hadde ghegeven aen van Geluwe’. Als getuige staat vermeld Michiel Podtvliet, dezelfde die in het boek *Den afgetrocken Masscher*⁷³ uit 1652 een uitgebreide jubelrijm op ‘Den Vlaemschen Boer’ ondertekende.

In de 17de eeuw verschenen er nog vele polemistisch getinte pamfletten en boeken. Van protestantse zijde waren vooral de aan de universiteiten verbonden calvinistische hoogleraren actief. Van katholieke zijde waren nu vooral de Zuid-Nederlandse priesters actief geworden en was de productie vanuit de Leuvense

⁶⁸ Arnout van Geluwe, *Het goddelyck trompet over Hollant ofte den grouwelycken hollantschen donderslagh, dat is, een onverwachte, korte ende straffe goddelijcke aansprake tot alle ghereformeerde predikanten van Hollandt* (Ruremonde, 1655).

⁶⁹ Paul H.A.M. Abels, 'Kerk en religie in het leven van Johannes Vermeer', *De Hollandse samenleving in de tijd van Vermeer*, red. Donad Haks (Den Haag, 1996) 74.

⁷⁰ Petrus Wit, *Delfschen Donderslagh : ofte korte aansprake aen de bedroefde gemeente van Delf by een schricklich Oordeel Godts besoeht* (Rotterdam, 1654).

⁷¹ Abels heeft zijn deze hypothese inmiddels zelf gecorrigeerd.

⁷² Geluwe, *De Tweede disputatie*, 145.

⁷³ Geluwe, *Den afgetrocken masscher*. Direct na de opdracht.

universiteit afgenomen.⁷⁴ Maar de geschriften in de 17de eeuw van katholieke zijde waren volgens de katholieke historici Rogier en Polman veelal van minderwaardige kwaliteit. Zij waren ‘van academisch immers populair geworden en uit de handen van universiteitsprofessoren was zij overgegaan in die van de dienstdoende geestelijkheid’.⁷⁵ Er werd in hun visie nauwelijks meer oorspronkelijk werk geproduceerd en werd er veelal te goedkoop en te grof geargumenteed.⁷⁶ In mijn ogen doet deze kwalificatie afbreuk aan het belang van de vele pamfletten en boeken die in de 17de eeuw geschreven werden. Er moet een markt en dus een behoefte geweest zijn. Het belang ervan moet dan ook zeker niet onderschat worden.

Van Geluwe past in die polemische traditie van de zeventiende eeuw. De boeken van Van Geluwe worden gekenmerkt door het taalgebruik van een passioneel bevlogen activist. Aan zijn bedoelingen laat hij niets te wensen over. Zijn taal is strijdbaar en direct. Maar het zijn niet alleen toespelingen en scheldpartijen. Van Geluwe beargumenteerde ook zijn stellingen en maakte daarbij in grote mate gebruik van uitvoerige citaten uit het

Figuur 1: Van Geluwe achter zijn schrijftafel⁷⁷

Oude en het Nieuwe Testament en de geschriften van de Kerkvaders. Hij kende daarnaast ook de geschriften van zijn tegenstanders en moet daartoe toegang hebben gehad hebben tot een uitgebreide bibliotheek. Zeer waarschijnlijk de bisschoppelijke bibliotheek van zijn beschermheer bisschop Triest of die zijn censor Nicolaus Breydel,

⁷⁴ Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*, 753.

⁷⁵ Polman, *Stalpart en zijn roomsche reijs*, 27.

⁷⁶ Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*, 755.

⁷⁷ Arnout van Geluwe, *De ontledinghe van dry versheyden Nieuw-Ghereformeerde martelaers boecken, ofte redenkampstrydt tusschen de Lutheriaenen, Calvinisten ende Wederdoopers* (Antwerpen, 1656).

kanunnik en cantor van de Sint-Baafs kathedraal. Naast verslagen van zijn eigen twistgesprekken schreef hij ook diverse apologetische werken tegen aanvallen op of ter verdediging van katholieke geloofspunten en vooral ook ter verdediging van de positie en de rol van de Paus.

De literaire polemieken van de zeventiende eeuw kende vaste vormen en structuren. Vooral in een kettingpolemieken werd er vaak direct 'op de man' gespeeld en werd het eigenlijke onderwerp op een bepaald moment bijzaak. Ook Van Geluwe was dit alles niet vreemd en vaak werden alle registers opengezet en werd geen middel ongebruikt gelaten om de tegenstander zwart te maken. In de gefingeerde twistgesprekken tussen meerdere religieuze richtingen was het eenvoudig voor de schrijver om het gesprek de wending te geven die hij wenste en zo zijn gelijk te halen en de tegenstanders ontzet achter te laten. Na enige tijd zagen ze hun dwaling in en keerden terug naar het rooms-katholieke geloof. Deze vaak stereotiepe werkwijze werd gekenmerkt door polemische "trucjes", zoals:

- Het bevestigen van vooroordelen, roddel en achterklap. Vooral het gegeven dat predikanten getrouwd konden zijn, was iets wat in de katholieke zienswijze niet verenigbaar was met een godvruchtig leven. Een celibatair leven was een belangrijke voorwaarde om God en God alleen te kunnen dienen. Van Geluwe zou dit thema op vele manieren gebruiken om de predikanten van een minder godvruchtig gedrag te beschuldigen.
- Het tegen elkaar uitspelen van zijn tegenstanders. Zo citeerde hij uit de geschriften van de kerkvader Augustinus, een autoriteit van onbesproken gedrag. Zowel Luther als Calvijn hadden ideeën van Augustinus gebruikt in hun theologie. Hij confronteerde hen ermee en bracht zijn dispuutgenoten zo in verlegenheid en verwarring. Hij gebruikte de 'verdeel en heers tactiek', door de te onderkennen wat zijn dispuutgenoten gemeenschappelijk hadden en maakte dan vooral gebruik van hun verschillen en hoe ze over elkaar dachten.
- De tegenstander verslaan met de eigen wapens. Van Geluwe maakte vaak al voor het dispuut een opsomming van boeken die gebruikt mochten worden tijdens het dispuut. De lijst bestond voornamelijk uit door de tegenpartij gerespecteerde boeken. Tijdens het gesprek citeerde hij er vaak letterlijk uit en in zijn boeken kopieerde hij de teksten soms wel pagina's lang. Hij zocht naar de verschillen in de geselecteerde boeken en ging daar dan uitvoerig op in. Op deze wijze speelde hij de argumenten van zijn tegenstanders tegen elkaar uit en liet ze in vertwijfeling achter.

- Hij somde handelingen en gebruiken op die vooral in het begin van de reformatie voor velen nog zo gewoon en vertrouwd waren, maar later in een kwaad daglicht gekomen waren. Relieken, beelden, bedevaartplaatsen, voorwerpen, plaatjes en kalenders en andere uitingen die een relatie hadden met heiligen en martelaren waren niet zo maar direct uit het straatbeeld en het dagelijks leven verdwenen. Zo speelde hij in op het gemis van vertrouwde gewoontes en beelden.

De polemieken van Van Geluwe moet lang populair geweest zijn bij een groot publiek. Naast de vele werken en drukken in de zeventiende eeuw werden er zelfs in 1783 nog enige van zijn boeken opnieuw uitgegeven. In de approbatie van de herdruk van het boek *Belydenisse van Rebecca Broeckaers(...)* uit 1783 verklaarde pastoor Fighe uit Gent dat dit boek zal mag worden herdrukt 'tot versterking der Catholyke en tot voorbeeld van andere'.

2.2 Het zelfbeeld van Van Geluwe

In veel van zijn boeken vinden we passages over het leven van Van Geluwe zelf. Hij deed dat op vele manieren: soms beschrijvend, soms indirect en niet altijd consequent en helder. Enkele facetten van zijn leven wil ik hier aan de orde stellen, omdat ze de figuur Van Geluwe in zijn tijd inkleuren en zo ook inzicht geven in het religieuze doen en denken van Van Geluwe en zijn beoogde publiek. Het geeft ons een beeld en meer inzicht in de religieuze verhoudingen halverwege de zeventiende eeuw.

2.2.1 Religieuzen

Van Geluwes overgang naar het protestantisme en zijn terugkeer naar het katholicisme werd door enkele historici met veel nadruk beschreven, maar dit werd meer ingegeven door sentimenten dan door historisch onderzoek. Zowel Allossery als Van Puffelen waren katholieke geestelijken en naar hun mening was Van Geluwe toch vooral een zoekende geweest, die zijn katholieke afkomst nooit verloochend had.

Van Geluwe zelf beweerde in zijn boek *Wat nieuws uit de prochie van Laren (...)* dat het de predikanten niet zou lukken om te bewijzen dat de naam van 'apostaet', afvallige of geloofsverzaker, op hem van toepassing was, omdat zij niet kunnen bewijzen dat er ooit met hen 'een verbondt gheweest' was⁷⁸. Onderzoek in het lidmaatregister in Delft kon over zijn lidmaatschap van de gereformeerde kerk geen

⁷⁸ Arnout van Geluwe, *Wat nieuws uit de prochie van Laren by Ghendt in Vlaenderlandt, van dry ghemiste gevsemartelaers, François de Scheere, Iooris de Wilde ende Lucas de Pauvv* (Gent, 1652) 32.

uitsluitel geven. Het archief in Delft bevat grote hiaten tussen 1622 en 1640 en ook in de periode vòòr 1622 zijn er geen attestaties of inschrijvingen onder de naam Van Geluwe of van Geel te vinden. Ook een attestatie uit 1631 over zijn verblijf in Nieuwenhoorn, opgesteld door notaris Groenwegen, gaf geen uitsluitel.⁷⁹ Van Geluwe had daar wel vijftien maanden gewoond, maar er werd niets vermeld over zijn geloof of geloofskeuze. Hij was toen al gehuwd met Weijntgen Maertens en had zich overeenkomstig de inhoud van deze attestatie altijd ‘eerlijck met den anderen huijs gehouden’ ondertekenden de getuigen Pieter vander Houff en Pieter Jans Block, schepen en secretaris van Nieuwenhoorn.⁸⁰ Overeenkomstig deze attestatie werkte hij daar als lijnwever. Ook onderzoek in Nieuwenhoorn leverde geen mogelijk bewijs voor zijn lidmaatschap. Het archief van de Hervormde Kerk Nieuwenhoorn bevat geen zeventiende-eeuwse stukken. De notulen van de kerkenraad, waarin vaak de nieuwe lidmaten in opgesomd werden van voor 1727 zijn niet bewaard gebleven. Ook in het kaartsysteem van het Streekarchief van Nieuwenhoorn komt de naam van Arnout van Geluwe niet voor.⁸¹

Ik vermoed, na wat hij er zelf over geschreven heeft, dat hij zich nooit als lidmaat formeel heeft laten inschrijven. Hij durfde disputerende predikanten dan ook gerust uit te dagen om dat te bewijzen. Zij hebben dat bewijs waarschijnlijk ook niet kunnen vinden, anders hadden ze het zeker tegen hem gebruikt.

Van Geluwe beschrijft in zijn boek *Achthienjarige Hollandsche Reyse(...)* uit 1650 kort zijn levensloop als kind, dat hij gedoopt was en trouw naar de kerk ging. Maar hij ging twijfelen of dat ‘al wat de Catholijcke Leeraers predickten maer versierde leughenen en waren’.⁸² Mogelijk hadden de ‘nieuw-ghesinde Geusche broederkens eenen veel naerderen wegh ghevonden, om door de loop-baene des eeuwighen levens den prijs der glorien te bekomen’. Hij schreef dat hij in die tijd gereformeerde vrienden had, die hem overhaalde naar de predikanten te komen luisteren.

⁷⁹ Arnout van Geluwe, *Verzameling : Het licht op den kandelaer ghestelt tot verlichtinghe der nievv-ghesinden ... Hier is oock by gevoeght Het oprecht bericht Hermanni Tegularij ... Oock Het slot op den mondt, voor den onghetoomden Hermannus Tegularius ... Als mede, Den gheestelycken iagher van Sampsons vossen* (Antwerpen, 1650) 123.

⁸⁰ Pieter Franken van Houff was in 1632 nog secretaris van Nieuwenhoorn. Bron Streekarchief Voorne-Putte.

⁸¹ Dit kaartsysteem bevat ong. 1.2. miljoen kaartjes met namen uit alle bronnen die in het Streekarchief aanwezig zijn.

⁸² Arnout van Geluwe, *Kort verhael van een achthienjarighe Hollandtsche reyse, ghewandelt van eenen Vlaemschen boer* (Antwerpen, 1650) 2.

In zijn boekje uit 1648 *Den Gheestelijck Jaegher* verklaarde hij dat zijn overgang pas plaats had gevonden in Holland, nadat hij er zijn ‘wanckelbaeren voet gestelt hadde in dat verwernde Babilon van Hollant’ en dat zijn dwaling te wijten was aan zijn ‘twijfelachtigh curieus verstant’.⁸³ Maar hij voelde zich al heel snel bedrogen. In een van zijn eerste grote werken *Den Catholijcken echo(...)* stelde hij het zo ‘Als ick in het jaer 1626 naer Hollandt reysde met meyninghe van de Ghereformeerde Relegie ’t aenveerden, hebbende joocksel der ooren: soo en hebbe ick niet willen beraeden met vleesch ende bloedt’.⁸⁴ Hij wilde hiermee verklaren dat dit alles een jeugdige onbezonnen daad was geweest en hij geen overleg met zijn ouders had gehad.

Van Geluwe zou zich vòòr 1640 al niet meer betrokken hebben gevoeld hebben bij de Gereformeerde Kerk.⁸⁵ Hij voelde zich geroepen om in zijn boek *Achtienjarighe Hollandtsche Reyse(...)* uitvoerig te verhalen wat hem ‘gemoveerd heeft om niet Gheus te blijven’ en hem een ‘krachtighen ende stercken spoorslaghe gaven om wederom te keeren tot de eenighe waerachtighe Bruijdt Christi’.⁸⁶

In zijn boek *Veerthien stercke beweeghredenen(...)* uit 1657 somt hij veertien redenen op waarom hij teruggegaan was naar het geloof van zijn jeugd.⁸⁷ De opsomming bevat over het algemeen de bekende polemische argumenten zoals de apostolische successie, de martelaarsboeken en de verdeeldheid tussen de protestanten. Het blijft maar zeer de vraag of dit ook zijn ware redenen waren.

Het beeld wat Van Geluwe over zichzelf wil geven is dubbel en hij bevindt zich als het ware in een lastige spagaat. Enerzijds zal hij voor zijn katholieke omgeving vol willen blijven houden dat hij altijd standvastig het ware geloof trouw gebleven was. Anderzijds wil hij aan de gereformeerden voorhouden dat als je je hebt laten verleiden tot het verkeerde geloof, je altijd terug kunt keren van je dwaling. Van Geluwe was van mening dat hij een missie te vervullen had. Een missie die ook nadrukkelijk tot uitdrukking kwam in het al eerder genoemde boek *Veerthien stercke beweeghredenen (...)* waarin hij zesenvijftig personen met naam en toenaam opsomde die weer teruggekeerd waren tot de rooms-katholieke kerk.⁸⁸ In de opdracht aan bisschop Triest

⁸³ Arnout van Geluwe, *Den gheestelijcken jaegher van Sampsons vossen, inhoudende hondert ende vijftich catholijcke vraeghen, in't licht gegeuen, alle nieu gesinde predicanten uyt liefden tot vriendelick be-antwoordinghe voorghestelt* (Gent, 1648) 18.

⁸⁴ Geluwe, *Catholijcken echo*, 86.

⁸⁵ In 1640 zou hij zijn eerste openbare dispuut houden in Pijnacker

⁸⁶ Geluwe, *Achtienjarighe Hollandtsche reyse*, 17.

⁸⁷ Arnout van Geluwe, *Veerthien stercke beweeghredenen vanden godtsaligen uytganck, van ses-en-vijftich gereformeerde uyt het nieuwe gereformeerde Babylon* (Antwerpen, 1657) 1-67.

⁸⁸ *Ibid.* 73.

meldde hij trots ‘omdat ick dese, met nog veel meer ander, naer hun bekeeringe voor de voeten van U Hoogw. gebracht heb, om door ’t H. Sacrament des Vormsels, in ’t geloof bevesticht te worden’. Van Geluwe zei dat hij zou doorgaan om, zoals hij het noemde ‘kleyne voskens te vangen , die de wijngaerden des heeren bederven, om haer tot Godts meerdere glorie te brengen’. Bijzonder is nog dat hij erbij vermeldde dat dit ‘door order ende toelaetinge’ van de bisschop zelf was. Van Geluwe had deze missie al enige jaren eerder daadwerkelijk ten uitvoer gebracht in zijn activiteiten aan de grens. Deze lijst van Van Geluwe bevat de namen van verschillende gezindten en een bijna gelijk aantal mannen en vrouwen. Relatief veel bekeerlingen komen uit Zeeland en Brabant, wat natuurlijk ook wat voor de hand lag. De lijst lijkt niet fictief. Een enkele steekproef bevestigde de realiteit, zoals de bekering van Jacobus Rolandus, de zoon van dominee Timotheus Rolandus (1594-1657), die in 1652 predikant in Boxtel was⁸⁹.

In hoeverre dit alles het resultaat was van de inspanningen van Van Geluwe is moeilijk te beoordelen. Hij gebruikte deze bekeringen en ook zijn eigen teruggang als wapen in de strijd in een tijd waarin vele twijfelde of geen keuze wilde maken. Waarbij zijn eigen teruggaan natuurlijk ook weer tegen hem gebruikt werd om hem te beschuldigen van zwakheid en draaikonterij.

2.3 Van Geluwe actief in Holland

‘Als ick nu twee-en-twintig jaern oudt gheworden was, soo hebbe ick dan mijn wanckel-baere voeten ghekeert om naer het schijn-deugdelijck ende hoogh-moedigh verwaent Hollandt te gaen ofte vaeren’.⁹⁰ Van Geluwe zou in Delft negen kinderen en zijn eerste vrouw begraven, zoals hij dat zelf verwoorde. Veertien jaar na zijn komst naar Holland zou hij hier zijn eerste openbare confrontatie aangaan met de gereformeerde predikant Tegularius.

In 1638 beriep gereformeerde gemeente van Delft Hermannus Tegularius (1604-1666) en op 7 december hield hij daar zijn intrede-predicatie. De gereformeerde gemeente in Delft telde op dat moment een lidmaatbestand van niet meer dan tien procent van de bevolking.⁹¹ Een van de diaken van de gereformeerde kerk was weer katholiek geworden. De classis van Delft deed er alles aan om deze diaken, Pieter Joppe, te herwinnen. In 1640 werd predikant Tegularius met enkele van zijn

⁸⁹ F. Lieburg, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816* (Dordrecht, 1996) 207.

⁹⁰ Geluwe, *Achtienjarighe Hollandtsche reyse*, 5.

⁹¹ T. Brienens, *Figuren en themas van de Nadere Reformatie*. (Kampen, 1987) 32.

medepredikanten uitgenodigd om naar het huis van Joppe in Pijnacker te komen. Joppe zou zijn keuze laten afhangen van een beslissend gesprek tussen de vertegenwoordigers van de twee verschillende religies. De predikanten dachten een priester te ontmoeten, maar troffen daar Arnout van Geluwe aan. Hij was vergezeld van de schepenen van het dorp, te weten Cornelis Diricksen vander Hoeven en Hyndrijck Hyndrijcksen Schoonlandt en enkele toeschouwers. Ook Tegularius was niet alleen. Volgens van Geluwe was hij vergezeld met wel vier predikanten van de classis Delft, onder andere vader Henricus en zoon Petrus Proëlius, predikanten uit Pijnacker.⁹² De predikanten hadden liever met een priester gedisputeerd, maar accepteerden toch Van Geluwe. Van het dispuut wordt niet alleen verslag gedaan door Van Geluwe, maar ook door zijn tegenstander Tegularius. Het boekje van Tegularius *Oprecht Bericht* is bewaard gebleven, omdat het opgenomen werd in een verzamelband uit 1650 met enkele eerder verschenen boeken van Van Geluwe.⁹³ Tegularius schreef dat hij verrast was zoveel toeschouwers te zien en geen priester. Hij nam in zijn boekje ook een verklaring op van

Nicolaes Verboon, de Schout van Pijnacker. Deze verklaring echter werd pas opgesteld op 21 november 1647, zeven jaar na het dispuut. Hierin bevestigde Verboon het gehele dispuut, maar stelde wel dat de “requirant” (Tegularius) de overwinnaar was. Deze publicatie leidde zo vele jaren later, weer tot een nieuwe publicatie van Van Geluwe *De tweede disputatie (...)*.⁹⁴

Zo kon het dispuut uit 1640 in Pijnacker jaren later uitgroeien tot een kleine kettingpolemie. Mogelijk is Van Geluwe tot het schrijven ervan gekomen omdat deze predikant

Tegularius in 1645 samen met een andere opponent van Van Geluwe, Petrus Cabeljau, een remonstrantie ingediend had bij de Staten van Holland, waarin zij vroegen om een

Figuur 2: Spotprent op Cabeljau

⁹² Lieburg, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816*, 286.

⁹³ Arnout van Geluwe en Hermanni Tegularii, *Het licht op den kandelaer ghestelt tot verlichtinghe der nienv-ghesinden, om lichtelijck te vinden de sichtbaere kercke Gods ... : Hier is oock by gevoeght Het oprechte bericht Hermanni Tegularii*, (Antwerpen, 1650).

⁹⁴ Geluwe, *De Tweede disputatie*.

effectievere bestrijding door de overheid van de alsmaar groeiende ‘Paepse stoutigheden’.

Petrus Cabeljau (1610-1668) predikant en regent van het Statencollege in Leiden, was net als Tegularius een actief polemist. Zo hield hij ‘conferenties’ met de monnik Simon de Koninck⁹⁵, de jezuïet Cornelius Hazart, pater Christianus Vermeulen en ook met de leek Louris Cornelius Broer (L.C.B.).⁹⁶ Al deze disputen werden vooraf gegaan door of hadden geleid tot reeksen pamfletten en boeken. Met Van Geluwe heeft hij echter nooit gedisputeerd, hoewel Van Geluwe wel enkele boeken aan hem gewijd had, zoals het boek *Zeebrandt (...) teghen Pieters Cabeljaus* uit 1663.⁹⁷ Het boek bevatte enkele representatieve prenten, speciaal voor dit boek en tegen Cabeljau gemaakt. In 1648 verscheen er bij de drukker Cnobaert, die veel van het werk van Van Geluwe gedrukt had, een boekje tegen Cabeljau *Den nieuw-vertoonden onverbrekelicken Hoeck(...)* geschreven door een zeker C.H.S.M. Lake-kooper. Het boekje was geheel in stijl met de polemieken van Van Geluwe. Meest waarschijnlijk is echter dat C.H.S.M. een pseudoniem is voor Christianus Molina ofwel de priester Christianus Vermeulen, die in Antwerpen een actief bestrijder was van de predikanten Essenius en Cabeljau.⁹⁸ Van Geluwe publiceerde bijna gelijktijdig zijn eerste boeken en zij zullen elkaar zeker beïnvloed hebben.

Tegularius onderhield ook goede contacten met predikanten van de Nadere Reformatie. Van Geluwe zou actief blijven in het bekritisieren van vertegenwoordigers van deze stroming binnen de Nederlandse Gereformeerde Kerk. Het betrof een stroming die de persoonlijke geloofsbeleving centraal stelde en een verdere hervorming van kerk en samenleving in woord en daad nastreefde. Zij was als reactie ontstaan op de naar hun mening groeiende verflauwing van het levende geloof. Een actieve beweging, waar echter het piëtisme steeds meer uitgroeide tot een actief

⁹⁵ Simon Coninck, *Ontdeckten leughen-geest van alle af-ghedwaelde leeraers, namentlyck van D. Iacobvs Lydivs, predicant tot Dordrecht ende van D. Petrus Cabbelliauv, predicant tot Leyden &c. ...* (Antwerpen, 1651).

⁹⁶ Petrus Cabeljau, *Catholick memory-boeck der Gereformeerde, gestelt tegen het Roomsche-memory-boeck der paus-gesinde. Waar in verhandelt werden alle de poincten der religie die in verschil stān tusschen de* (Leiden, 1661) 3.

⁹⁷ Arnout van Geluwe, *Zee-brandt om te verdrijven alle de archlistighe zeemonsters ... oft Een schriftmatighe verdedinghe van het Catholyck memorieboeck, teghen Pieter Cabeljaus Nieuw-ghereformeerde memorie-boeck* (Antwerpen, 1663).

⁹⁸ C.H.S.M. Lake-Kooper, *Den nieuw-vertoonden onverbrekelicken hoeck. : remonstrerende de ware oudtheyt en de oude waerhey. : mitsgaders: de nieuwe opinien ofte de opinieuse nieuwigheden van de Calvino-Gomaariste kerck, tot* (Antwerpen, 1648).

confessionaleringsoffensief.⁹⁹ Mede daarom werden de belangrijkste vertegenwoordigers ervan door Van Geluwe bestreden en uitgedaagd. Zo werd de predikant Jodocus van Lodenstein uit Zoetermeer scherp aangevallen in een van de eerste boeken van Van Geluwe *De bril voor alle verdockerde ghesichten (...)*.¹⁰⁰ Een boek dat hij in 1646 schreef onder het pseudoniem C.A. van Pieterskerck.

Van Geluwe was niet alleen actief in de grensstreek, ook op andere plaatsen heeft hij disputen gevoerd waarover hij verslag deed in enkele van zijn boeken. In 1641 had hij in Schipluiden met Abraham Blijvenborg gedisputeerd, waarover hij verslag deed in het boek *Dobbelslot(...)*.¹⁰¹ Het was een vervolg op de disputatie met Tegularius. In zijn boek *Voorlooperken tot waerschouwinghe (...)* uit 1661 deed hij nog verslag van een dispuut met predikant Jacobus Borstius (1612-1680) op 12 augustus 1661 op de Botersloot in Rotterdam.¹⁰²

Dergelijke disputen konden zonder gevolgen gehouden worden in de Republiek. Van Geluwe kon er als leek vrij reizen en zo zijn tegenstanders opzoeken. Hoewel hij in enkele van zijn boeken de opmerking plaatste dat het voor hem toch wel gevaarlijk was in de Republiek, vanwege zijn activiteiten in het verleden. Dit leidde echter nooit tot een arrestatie want anders had hij dat ongetwijfeld breed uitgemeten. Het argument dat het voor hem gevaarlijk was, gebruikte hij wel om beoogde disputaties op eigen terrein te laten plaats vinden.

De Republiek kende wel vormen van censuur en zowel op het niveau van de Staten-Generaal als in verschillende gewesten werden er verordeningen uitgevaardigd die voldoende mogelijkheden boden om desgewenst tot vervolging over te gaan. Maar dat bleef toch meestal uit. Ook de verspreiding van rooms-katholieke boeken en pamfletten lijkt nauwelijks problemen opgeleverd te hebben. Ze werden vooral vanuit de Zuidelijke Nederlanden ingevoerd. Vaak werd daarbij een Keuls schuiladres gebruikt.¹⁰³ Het eerste boek van Van Geluwe, dat hij onder een schuilnaam uitbracht, werd volgens de titelpagina in Munster gedrukt. Maar niet alles werd getolereerd en indien het tot een rechtszaak kwam werd er toch relatief zwaar gestraft, zoals blijkt uit een voorval dat de zoon van Van Geluwe overkwam. Jacobus van Geluwe, geboren in

⁹⁹ Joris Eijnatten, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum, 2005) 220.

¹⁰⁰ Pieterskerck, *Den bril voor alle verdonckerde ghesichten*.

¹⁰¹ Geluwe, *Dobbelslot*.

¹⁰² Arnout van Geluwe, *Voorlooperken tot waerschouwinghe van alle eenvoudighe herten over het nieuw verdicht ghereformeert Memorie boeck, uytghegheven door Domine Petrus Cabeljau, regent vande... theologie tot Leyden* (Antwerpen, 1661) 1.

¹⁰³ Frijhoff en Spies, *1650 Bevochten eendracht*, 267.

Delft in 1635, werd op 17 oktober 1657 in Amsterdam gearresteerd.¹⁰⁴ Hij had op straat boeken verkocht, die hij naar eigen zeggen in Emmerich had opgehaald. Een Amsterdamse boekverkoper, Jacobus van Hoorn, had hem erop aangesproken, er was een ruzie ontstaan en Jacobus werd gearresteerd, mogelijk omdat de boekverkoper hem zag als oneerlijke concurrentie, die niet aangesloten was bij zijn beroepsgroep. Maar voor het vonnis was toch ook de inhoud van de verkoopwaar van belang. De titel van de boeken die hij wilde verkopen was volgens het procesverslag *De gereformeerde Tour de la Monde*. Waarschijnlijk was dit het boek van Augustin van Teylingen *Den nieuwen speculativen tour a la mode speel-waghen* uit 1657.¹⁰⁵ In de toelichting op het vonnis werd dit boek omschreven als ‘sijnde een fameus libel ende seer schandelijk pasquil continerende menigvuldige vuijle lasteringen’. De jonge Van Geluwe werd veroordeeld tot de schandpaal met een brief op de borst met de tekst ‘Pasquilstroijer’ en werd voor twee jaar uit Amsterdam verbannen. Dit stond althans in de kantlijn van het procesverbaal geschreven. Vader Van Geluwe reageerde verontwaardigd op het gehele voorval en beschuldigde de Amsterdamse predikanten van laagheid. In zijn boek *Begonnen proces ofte Redenkampstryt(...)* maakte Van Geluwe dan ook melding van de arrestatie van zijn zoon met de woorden ‘De gereformeerde predicanten van Amsterdam hebben haere krachten in gespannen teghen sulck eenen armen kreupelene jongen’¹⁰⁶. Het was in zijn ogen vooral dominee Wittewrongel,¹⁰⁷ een vooraanstaand propagandist van de Nadere Reformatie, die zo de vader van de jongen ‘daer mede schande en spijde aan te doen’.¹⁰⁸

Een opvallend detail nog in het verslag van het verhoor van de zoon Jacobus was de zinsnede, dat zijn vader verscheiden malen in Delft gevangen gezeten had vanwege het maken van “fameuse boeckskens’. In de boeken van Van Geluwe heb ik echter geen enkele bevestiging kunnen vinden van deze mogelijke gevangenschap en het was ook in tegenspraak met de verklaring van de Schepenen in Delft uit 1651. Maar een mogelijk gevangenschap zou Van Geluwe waarschijnlijk ook niet zelf vermeld hebben, het zou zijn positie te veel ondermijnen en extra ammunities geven aan zijn tegenstanders.

¹⁰⁴ Amsterdam confessieboek (RA 312) 10 en 16.

¹⁰⁵ Augustin van Teylingen, *Den nieuwen speculativen tour a la mode speel-waghen, inden welcken nu teghenvoordigh svvieren ende rijden alle nieuwve gheestdrijvende Quakers, Independenten, Socinianen, ende andere HH. propheten* (Amsterdam, 1657).

¹⁰⁶ Arnout van Geluwe, *Begonnen proces ofte redenkampstryt, tusschen Arnovt van Geluwe ende Ioannes Maelgie* (Ghendt, 1658) 36.

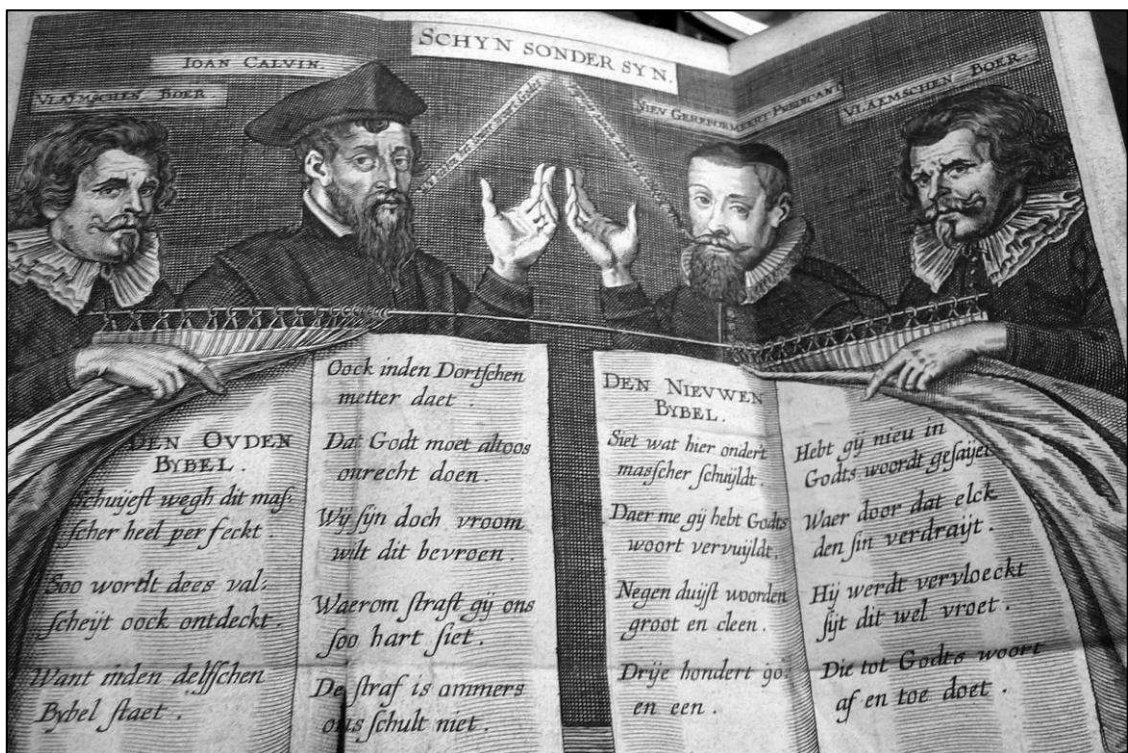
¹⁰⁷ Petrus Wittewrongel was predikant van de Oude Kerk in Amsterdam van 1638 tot 1662.

¹⁰⁸ Geluwe, *Begonnen proces ofte redenkampstryt*, 35.

‘ Alzoo ick uit Hollandt in Vlaendere overgekomen en ontvlucht zijnde de bloedt-ghierighe handen van myne vianden, die my vescheydenen laghen gheleyt hebben, conspirende in mijn doodt’ Zo luidden de eerste regels van de opdracht van zijn eerste boek onder zijn eigen naam. Een dramatisch begin, dat verwees naar een toch wat gedwongen vertrek uit Delft in 1643.

2.4 Een ongeletterde Vlaemsche Boer

Zijn hele reeks boeken overziend, met vooral tussen 1648 en 1653 een enorme productie, roept de vraag op hoe deze eenvoudige weversgezel uit het Vlaamse platteland dit heeft kunnen verwezenlijken. Hijzelf dichtte zich al bij een van zijn eerste boeken de eretitel toe van ‘eenen ongeletterde Vlaemschen Boer’ en vermeldde daarbij dat hij geen andere taal kende dan zijn ‘moederlicke’. In de approbatie van hetzelfde boek voegt Nicolaus Breydel, kanunnik en cantor van de Sint Baafskathedraal in Gent, er aan toe dat ‘Aernoudt van Geluwe, een catholycken slechten Landtman van Hardoye is en onervaeren der Philosophische ende Theologische studien’. In een volgend boek schreef Breydel dat Van Geluwe ‘sonder groote studien ende geleertheyd’ vele fouten in de Statenbijbel aan het licht gebracht had.

Figuur 3: Van Geluwe, Calvin en Gereformeerde predikanten

Het was overigens deze zelfde Van Geluwe, die voor het eerst de in 1637 door de Staten van Holland gefinancierde vertaling van de Bijbel in zijn boek *Den Afgetrocken Masscher (...)*¹⁰⁹ de ‘Statenbijbel’ noemt een naam die heden ten dage nog gebruikt wordt voor deze Statenvertaling.¹¹⁰ Van Geluwe somde wel 188 ‘mislagen’ op en 9391 ‘nieuwe menschelijke verdichte woorden er tusschen inghesaet’. Dit boek laat overigens de bijzondere kwaliteiten zien, die Van Geluwe gehad moet hebben om zo’n oeuvre te realiseren. Het was een boekwerk geworden van meer dan zevenhonderd pagina’s, geschreven in de vorm van een fictief dispuut tussen een boer en vier Hollanders. Deze hadden toepasselijke namen en afkomstplaatsen, zoals Adam Nieuwkercke uit Amsterdam, Jan Nieuwburgh uit Leiden, Adolf Pietersen uit Delft en Roelant Claesen uit Dordrecht. Het fictieve dispuut werd geleidelijk steeds meer een monoloog. Niet alleen de Statenvertaling kwam aan bod maar hij vergeleek die ook met andere oudere vertalingen Dit grote werk met op elke bladzijde meerdere citaten uit de Bijbel moet een enorm klus voor hem geweest zijn. Een bijzondere prent, speciaal voor dit boek gemaakt, betekende dat Van Geluwe al in 1652 voldoende middelen en roem moet hebben gehad om dit te verwezenlijken. Het boek werd goed verkocht en veel exemplaren hebben de tand des tijds overleefd. Het exemplaar van de universiteitsbibliotheek in Amsterdam is voorzien van de naam van de eigenaar Arn. vander Burch, wonende in Amsterdam, die het boek in 1652 gekocht had. Ook in de catalogus van bisschoppelijke bibliotheek van Haarlem werd dit boek vermeld.¹¹¹

In de polemieken van de zeventiende eeuw was het gebruikelijk om pseudoniemen of erenamen te gebruiken. Niet altijd werd dit ingegeven uit angst voor het ingrijpen van overheden, maar had ook een functie in de polemieken. Een Vlaamse boer, die al de ‘geleerde’ predikanten tot zwijgen kon brengen of kon betrappen op ‘misschlagen’ droeg in de ogen van de auteur nadrukkelijk bij tot het overbrengen van de boodschap. Zelfs een boer doorzag de listen van de predikanten. Het verhoogde het effect en moest twijfelaars overhalen. Deze Vlaamse boer was meer geletterd dan hij deed voorkomen.

¹⁰⁹ Geluwe, *Den afgetrocken masscher*, 6.

¹¹⁰ S Groenveld, *De tachtigjarige oorlog*. (Zutphen, 1983) 370.

¹¹¹ Kruitwagen en Bisschoppelijk museum Haarlem, *Catalogus van de handschriften en boeken van het Bisschoppelijk Museum te Haarlem*. No. 186.

2.5 Reacties op Van Geluwe

Dat Van Geluwe reactie uitlokte is voorgaande hoofdstukken al naar voren gekomen. Toch wil ik om de invloed en het belang van Van Geluwe te benadrukken enkele van die reacties nader toelichten. Immers via de vijand leert men zijn vrienden kennen. Vijanden had hij, anders koos hij ze wel zelf uit. Naast de predikant Tegularius met zijn boekje *Het oprechte bericht*¹¹² waren nog enkele schrijvers in actie gekomen om Van Geluwe van replek te dienen. Het eerste boek van Van Geluwe lokte al direct een reactie uit van een zekere Gerart Hagenbos ‘gesegt den halven Hagenaar en soldaet onde de compagnye van sijn Hoogheyd’. Zijn boekje *Oprecht ondersoeck op het eerste deel van den Gentschen Wedergalm(...)*¹¹³ uit 1652 had hij geschreven op verzoek van zijn vrienden. Hij reageerde ermee op het boek *De Catholijckken echo (...)*. Hij noemde van Geluwe consequent ‘de Wever’, dus niet meegaand met Van Geluwe’s eigen eretitel van ‘Vlaemsche Boer’. Hagenbos besteedde meer dan 250 pagina’s aan zijn weerlegging van Van Geluwe. Hij gebruikt niet de vorm van het fictieve dispuut, zoals Van Geluwe dat deed, maar bekritiseerde vooral die vorm en noemde het ‘de vals opgewerpde stemmen’ van de Boere-Wever zelf. Geheel vergelijkbaar met de stijl van Van Geluwe bouwde ook hij zijn betoog op door het veelvuldig gebruik maken van citaten uit de Bijbel. Ook de kanunnik Breydel werd in dit boek heftig bekritiseerd. Hij zou het boek zeker na de maaltijd ‘als hy hertelijck gedroncken hadde’ gelezen hebben. Dit is het enige bekende werk van Hagenbos. Een reactie van Van Geluwe op dit boekje is mij onbekend.

In Haarlem reageerde een zekere Arnold van Aken onder het pseudoniem A.I.V.A. op de boeken van Van Geluwe¹¹⁴. Hij deed dat in de vorm van een gedicht over de transsubstantiatie, een veel voorkomend thema in de polemische strijd. Van Geluwe reageerde hier weer op met zijn boekje *De blyden Waerheydt- sprekende Vlaemsche Nachtegael*.¹¹⁵ Dit was weer aanleiding voor de Haarlemse predikant Simon Ravensbergen¹¹⁶ om te reageren en een kettingpolemieek was het gevolg. Daarbij kwamen zinspelingen op de namen Raaf en Arend veelvuldig voor, een vorm

¹¹² Geluwe en Tegularii, *Licht op den kandelaer en oprechte bericht*.

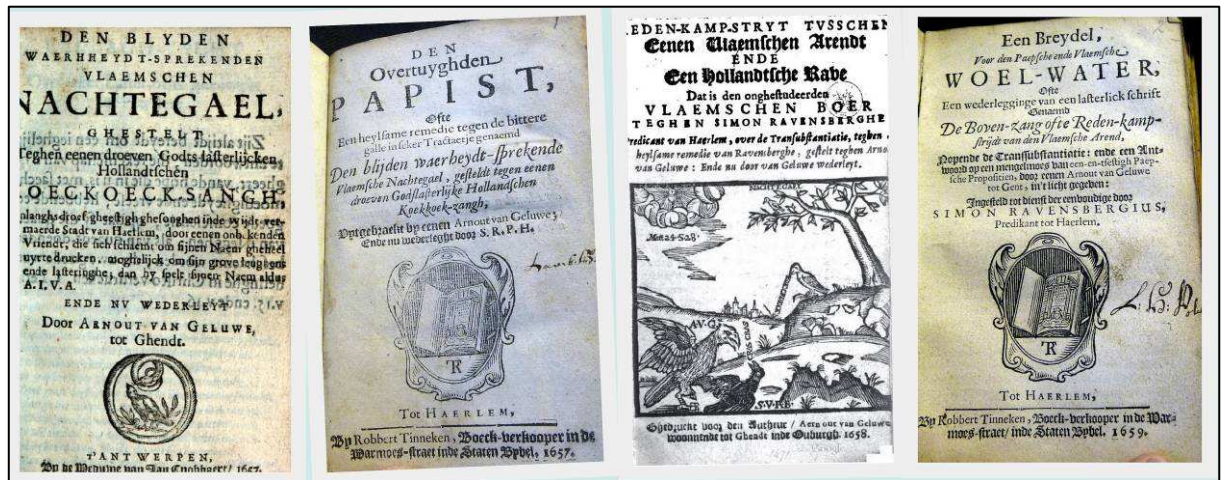
¹¹³ Gerart Hagenbos, *Oprecht ondersoeck op □t eerste deel van den Gentschen weder-galm, uytgaende op den Naem van een Vlaemschen boeren wever, ghenaemt Arnout van Geluwe, van Hardoyen* (Rotterdam, 1652).

¹¹⁴ F Snellaert, *Arnoud van Geluwe, bygenaamd De vlaemsche boer* (Rousselaere, 1855) 13.

¹¹⁵ Arnout van Geluwe, *Den blyden waerhheydt sprekenden Vlaemschen nachtegael, ghestelt teghen eenen droeven Godtslasterlijcken Hollandschen koeckoeck sangh, onlanghs droef-gheestigh ghesonghen inde wijdt-vermaerde stadt* (Antwerpen, 1657).

¹¹⁶ Simon Ravenbergen was predikant in Haarlem van 1645 tot 1649.

die wel vaker toepast werd in dergelijke polemieek. Het gebruik van dergelijke bijnamen kwam dan in het bijzonder tot zijn recht in de prenten die opgenomen

Figuur 4 Een ketting van Polemieek

werden in de boeken.

Ravensbergen hekelde nog de situatie in Haarlem waar lieden onder schuilnamen als Hollandse of Vlaamse boer maar ‘stroyen van Paepische boeckjes in groote getal en allerley slagh’. Met name de boeken van Van Geluwe, omdat deze zijn boeken ‘met een groote menichte onder de luyden alhier listighlijk gebracht had’.¹¹⁷ In zijn voorwoord van het andere boekje *Den Overtuyghden Papist(...)* bevestigde hij de faam die Van Geluwe toch gehad moet hebben in Haarlem door te stellen dat het hem wel erg verbaasde dat ‘sulcken fameuse ende beroemde worstelaer’¹¹⁸ gereageerd had op een gedicht van een onbekende dichter. Ravensbergen bestreed Van Geluwe met een vooral ook in Haarlem gevoelig wapen, de relatie tussen de katholieken en de voormalige vijand Spanje. Hij noemt Van Geluwe in zijn boekje dan ook ‘Den Spaenschen-Droomer’.¹¹⁹

Gedichten kwamen in veel van de boeken van Van Geluwe voor. Het was een gebruikelijk stijlmiddel om deze op te nemen ter ondersteuning van het betoog. Enige keren ook werden ze gebruikt als loflied op de schrijver zelf. Maar ook tegenstanders

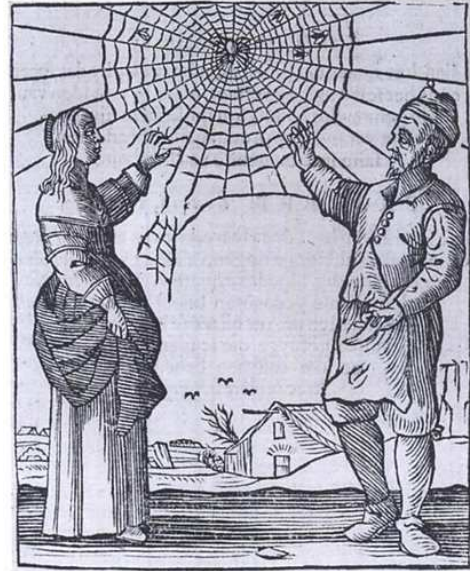
¹¹⁷ Simon Ravensbergius, *Een breydel, voor den paepsche ende Vlaemsche woel-water, ofte een wederlegginge van een lasterlick schrift genaemd De boven-zang ofte reden-kampstrijdt van den Vlaemsche arend, nopende de transsubstantiatie: ende een antwoord op een mengelmoes van een-entstigh paepsche propositien, door eenen Arnout van Geluwe tot Gent, in 't licht gegeven: ingesteld tot dienst der eenvoudige*, (1659) A4.

¹¹⁸ Simon Ravensbergius, *Den overtuyghden papist, ofte Een heylsamer remedie tegen de bittere galle in seker tractaetje genaemd Den blijden waerheydt-sprekende Vlaemsche nachtegael, gesteldt tegen eenen droeven Godslasterlijke Hollandschen koekkoek-zangh* (1657) A3.

¹¹⁹ Ravensbergius, *Een breydel, voor den paepsche ende Vlaemsche woel-water*, 10.

van Van Geluwe gebruikte de dichtvorm. De dichteres Everarde van Ghent¹²⁰ deed dat in haar boek *Provisionele openinge van de leugen-webbe van een Vlaemschen boeren wever*¹²¹ Typerend voor haar toon is onderstaand ‘Anagramma, oft Naem-letteren’ op Arnout van Geluwe, waarin ze van de letters van zijn naam de zin ‘Wat nu ? O Leugenaer’ vormt:

Wat nu ? O Leugenaer
Aernout liest de leugentale
Aernout stelt veel leugens hier:
Door leugens spouwt hij vlam en vier
Door leugens soeckt hy te beschamen
Die van leugens hebben gruw;
Maer de letters van sijn name
Roepen overlyd te samen
Wel, O leugenaer wat nu !

Het waren niet alleen pamfletten, boeken en gedichten die tegen Van Geluwe op de markt kwamen. Ook in prenten moest hij het ontgelden. Dit was duidelijk een vorm van actie die een gelijksoortige reactie uitlokte. Als voorbeeld een prent uit het boekje van de dichteres Van Ghent.

¹²⁰ Annelies De Jeu, *'t Spoor der dichtersessen :netwerken en publicatiemogelijkheden van schrijvende vrouwen in de Republiek (1600-1750)* (Hilversum, 2000) 263.

¹²¹ Everarde van Ghent, *Provisionele openinge van de leugenwebbe van eenen Vlaemschen boerenwewer, genaemt Aernout van Geluwe : Eerste deel.* (Amsterdam, 1653) 14.

3. Twistgesprekken in de grensstreek

De vrede van Munster was wel getekend, maar dit betekende niet dat in de jonge Republiek de rust was weergekeerd. Natuurlijk waren de Spanjaarden en hun legers aan de horizon verdwenen, maar het nieuwe vaderland was niet zonder gevaren. Oorlogssyndromen en een vechtersmentaliteit hielden de maatschappelijke verhoudingen nog in de ban. Bijna drie generaties lang was het land in staat van oorlog geweest. Diverse garnizoenen lagen nog in de grenssteden. Soldaten waren werkloos of dreigden dat te worden, naast verveling leidde dat mogelijk tot meer onderling afgunst en geweld. Het was niet toevallig dat de classes en synodes zich rond 1650 grote zorgen maakten over de toename van het duelleren, dat in de vele garnizoenssteden nog erg populair was.¹²²

De vredesondertekening bracht ook niet direct rust op het politieke front. Complottheorieën doken regelmatig op. Herhaaldelijk werden katholieken er van beschuldigd, dat ze maar al te graag de oude vijand Spanje of een andere katholieke koning wilden verwelkomen. Ook de interne politieke machtstijd was nog niet uitgewoed, getuige de overigens mislukte aanval van het leger van Willem II op Amsterdam en de arrestatie van zes staatsgezinde regenten.

In de voorgaande hoofdstukken zagen we dat er in de jonge Republiek op manieren over verschillende gedebatteerd werd. Vooral religie was het onderwerp van deze gesprekken tussen gelijkgezinden, twijfelaars of standvastigen. Gesprekken die ook wel uit de hand konden lopen en aanleiding gaven tot heftige polemische debatten en polemische geschriften. Deze twistgesprekken namen een enkele keer de vorm aan van een openbaar duel, een redetwist met publiek. Een van de actiefste polemisten halverwege de zeventiende eeuw was, zoals we hiervoor zagen, Arnout van Geluwe. Hij was in zijn strijd op meerdere fronten actief. Naast allerhande kettingpolemieken met predikanten schuwde hij de directe confrontatie met zijn tegenstanders niet. Bij voorkeur koos hij bekende predikanten als tegenstanders, die overigens niet altijd met deze katholieke leek wensten te debatteren. Voor Van Geluwe was het polemische debat toch vooral een strijd, waarbij de eer van zijn geloofsovertuiging op het spel stond. Maar dat was het niet alleen. Er moeten meerdere redenen geweest voor deze

¹²² Frijhoff en Spies, *1650 Bevochten eendracht*. 34

openbare twistgesprekken, waarbij propaganda en verloren terrein terugwinnen mogelijk de belangrijkste waren. Het lijkt geen toeval dat Van Geluwe juist in de periode direct na 1648 zo actief was in het grensgebied van de Republiek. Om inzicht in te krijgen in de redenen daarvan, wil ik enkele van die confrontaties nader analyseren. Ik maak daarbij gebruik van wat Van Geluwe er zelf over schreef, naast de in zijn boeken opgenomen brieven, getuigenverklaringen en formele attestaties. Enkele malen zijn ook andere bronnen beschikbaar, meestal van zijn tegenstanders.

3.1. Het religieuze landschap waarbinnen Van Geluwe op stap ging

‘Dat een yder partuculier in sijn religie vrij sal moegen blijven ende dat men nyemant ter cause van de religie sal moegen achterhaelen ofte ondersoucken’.¹²³ Zo luidde het dertiende artikel van de Unie van Utrecht in 1579. In de toelichting wordt nog benadrukt dat het tijdperk van de katholieke monopolie nu voorbij is. Deze bepaling zou eeuwenlang de verhouding tussen staat en religie markeren. In tegenstelling tot vele omringende landen, kozen de Gewesten niet voor een staatskerk, maar wel voor een bevoorrechte publieke kerk, de gereformeerde religie. De bepaling betekende echter geen godsdienstvrijheid maar het gaat hier om gewetensvrijheid. Gewetensvrijheid was een zaak van het individu, terwijl godsdienstvrijheid een zaak van de gehele gemeenschap was. De overheid kon niemand dwingen om tot de Gereformeerde toe te treden, maar kon wel beperkingen opleggen aan andere kerkverbanden.

De katholieke eredienst was verboden, maar dit betekende niet dat priesters geen toegang tot het katholieke volksdeel konden krijgen. De Hollandse zending bracht tientallen priesters op de been en in veel steden en op het platteland waren zij actief. In sommige steden zelfs in grote getale, zoals in Utrecht. In de stad waren er in 1629 meer dan veertig priesters aanwezig voor de ongeveer 9.000 katholieken, meer dan 35% van de bevolking.¹²⁴ In de loop van de zeventiende eeuw was er een uitzonderlijke veelvormigheid van stedelijke en gewestelijke bemoeienis gegroeid ten aanzien van het omgaan met religieuze verschillen. Als een belangrijke reden hiervoor wijzen Frijhoff en Spies in hun boek *1650 bevochten eenheid* op de na de Opstand gegroeide staatsinrichting. Een gelaagde en gedifferentieerde bestuursvorm, waarbij de

¹²³ W Bouwman, *Geloof in Nederland* (Zwolle, 2008) 655.

¹²⁴ Jonathan Israel, *De Republiek, 1477-1806* (Franeker, 2008) 416.

steden in hoge mate de besluitvorming van het gewest en de generaliteit bepaalden en onderling grote verschillen vertoonden in de mate van samenwerking tussen kerk en overheid. De religieuze verscheidenheid was alom merkbaar en voelbaar in deze eerste jaren na de vrede. Desondanks moesten de verschillende religieuze gezindten in het dagelijkse leven met elkaar om blijven gaan en samenwerken. Er was nog geen sprake van een welbewuste religieuze tolerantie, maar er was wel een omgangsoecumene in de publieke ruimte ontstaan.

Dit alles betekende niet dat er geen religieuze spanningen waren. Priesters mochten zich niet als zodanig herkenbaar op straat vertonen en moesten zich verkleden. In Friesland waren er in 1650 nog plaatsen waar priesters hun misgewaad niet aan durfden te doen tijdens de misviering.¹²⁵ Predikanten moesten soms onder bescherming van soldaten naar hun kerkje reizen, zoals Dominee Finson in 1649 in Putte. In 1643 werd in een van de dekenale visitatie rapporten melding gemaakt van een wel heel bijzonder voorval in West-Brabant. De onderpastoor van Oudenbosch ging met de koster en zijn broer naar Hoeven. Zij ontmoetten op hun weg de predikanten van Roosendaal, Dinteloord en Oudenbosch. Er ontstond een verhitte woordenwisseling, die uitliep op een kort gevecht, waarbij de dominee van Roosendaal de onderpastoor aangevallen zou hebben, diens broer zou de dominee daarna een vuistslag gegeven hebben.¹²⁶

Een verklaring uit 1649, door de officier van Oude Niedorp (West-Friesland) afgelegd voor de Schout en Schepenen gaf aan hoe hoog de spanningen in die tijd nog op konden lopen. Het begon met het gerucht in het stadje dat er een ‘paepsche Bisschop van buyten’ was gekomen. Deze geestelijke dacht dat het nu wel veilig was, omdat de vrede was gesloten met de koning van Spanje. Een grote menigte wachtte hem op bij ‘het preekhuis’. Toen de officier met zijn helpers naar binnen ging om hem te arresteren, liepen velen van hen met ‘doecken ghebonden om het voorhoofd’ naar buiten. Een twintigtal bleef in het preekhuis, waar een altaar gedekt stond voor de mis. De bisschop echter was gevlucht. De aanwezigen zeiden dat ze hem niet kenden. Hij kwam uit Frankrijk, verklaarden ze. De officier nam alle op het altaar aanwezige attributen in beslag samen met de ‘suffragaens scepter met gouden knopen’ die er bij

¹²⁵ Judith Pollmann, “Burying the dead; reliving the past: ritual, resentment and sacred space in the Dutch Republic,” in *Catholic communities in Protestant states: Britain and the Netherlands c.1570-1720*, red. Kaplan e.a. (Manchester, 2009) 90.

¹²⁶ P Toebak, *Kerkelijk-godsdienstig leven in westelijke Noord-Brabant, 1580-1652: dekanale visitatieverslagen als bron* (Breda, 1995) 116.

lag.¹²⁷ Hij arresteerde ook enkele aanwezigen. Zij moesten de bisschop aanwijzen als hij zijn spullen terug kwam halen. Maar toen liep het uit de hand. Het volk viel de officier en zijn hulpen aan en er werd heftig gevochten. De overmacht was te groot. Het volk riep dat het Hof en de Staten geen ‘macht hadde om hare vergaderinghe te beletten’. Ze riepen nog dat ‘Sey hadde haer vryheyt verkregen door de vrede’. De officier en zijn mannen waren ‘vrede-breekers’, ze beloofden verder dat ‘het sal komen ter ooren vanden koninck van Spanien’. Onder dwang gaf hij alle in beslag genomen goederen maar terug en verscheurde het arrestatie bevel. Hij verklaarde nog dat hij later de bisschop nog gezien had, samen met enkele anderen, die gewapend waren met degens en pistolen.¹²⁸ De officier en zijn helpers verklaarden verder nog dat zij later nog lastig gevallen waren in hun woonhuizen. Het gebeuren werd ernstig opgenomen door de Staten van Holland. Vooral het beroep dat gedaan werd op de Koning van Spanje viel in slechte aarde. Flinke boetes werden uitgedeeld aan een enkele vooraanstaande katholieken en de pastoor en ook werd de schuurkerk vernietigd. De bisschop werd echter niet meer gevonden en bij verstek veroordeeld tot verbanning.¹²⁹

Bovenstaande voorbeelden geven aan dat er in 1650 nog steeds sprake was van spanningen tussen overheden en bevolking en religieuze gezindten onderling. Significant bij het laatste voorval was de breed gedragen verwachting dat er na de vrede met Spanje een grotere vrijheid van godsdienst zou komen. Voor enkele stromingen was dat ook zo, zo blijkt uit een resolutie van de synode van Dordrecht op 27 januari 1651, waarbij de positie van de kerken opnieuw geformuleerd werd. Vanzelfsprekend werd de ‘ware Christelycke Gereformeerde’ religie de enige publieke godsdienst en deze zou van overheidswege gehandhaafd blijven. De andere protestantse geloofsrichtingen werden gedoogd, waar zij al bestonden, maar zouden zich niet verder mogen uitbreiden. Maar de verbodsbepalingen tegen de katholieken moesten van kracht blijven en zouden strikter uitgevoerd moeten worden. Vooral in de nieuwe gebieden, de Generaliteitslanden, zou de religieuze hervorming met kracht moeten worden doorgevoerd.¹³⁰ Dat althans vonden de deelnemers aan de synode. De dagelijkse praktijk zou echter weerbarstiger blijken.

¹²⁷ Suffragaan; wijkbisschop of hulpbisschop

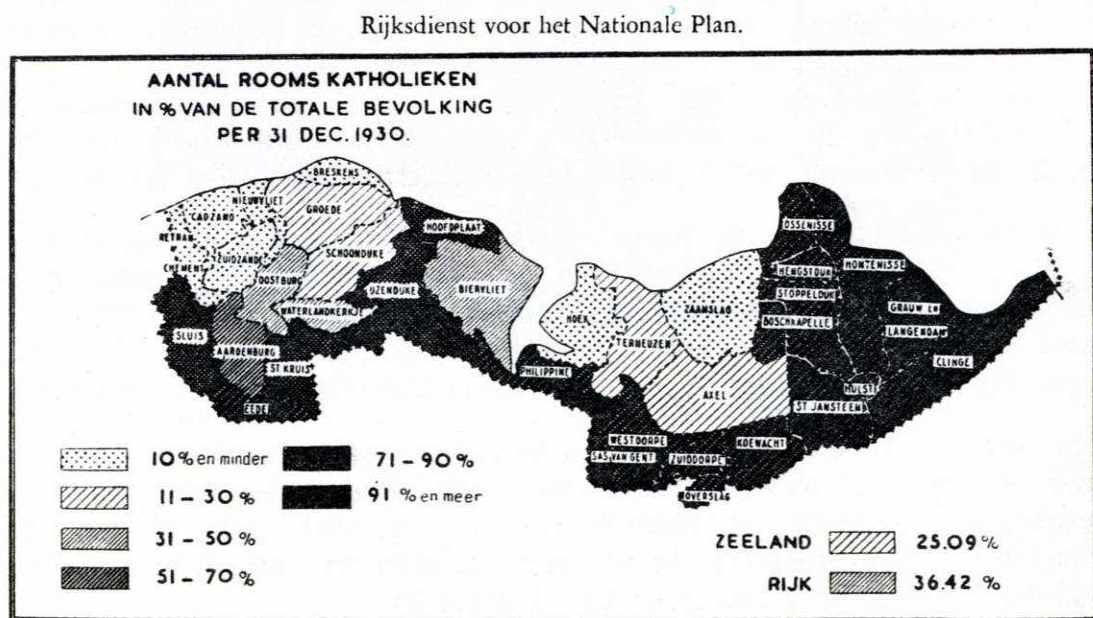
¹²⁸ *Verhaal ofte verklaringe van't gunt schout, burgemeestren, ende scheepenen der steden Nieuworp, is gerescontreert in't visiteren van de paapsche vergaderinge, op de sijdwind, in den banne van Oude* (Zardam, 1649).

¹²⁹ Frijhoff en Spies, *1650 Bevochten eendracht*, 376.

¹³⁰ *Ibid.* 357.

3.2 Van Geluwe actief aan de grens

‘Het Pausdom belet, daar het woekerd, de voortgang van de Gereformeerde Godsdienst’ schreef Baduinus Hunnius in 1718 in zijn geschiedenis van het Staatsche Vlaanderen.¹³¹ Hij vervolgde met “aangesien de ervarenheyd ons heeft geleerd dat er aan de Inlandsche Papisten, wanneer de Geestelyke uit de Nabuirlanden tot haar den toegang hebben, nauwelijks iets te doen is, vooral in Landen, die later gereduceerd zijn’. De predikant en geschiedschrijver Hunnius (1654-1719) verwoordde zo de situatie in Staats-Vlaanderen kort na de herovering van Hulst in 1645. Hij signaleerde vergelijkbare problemen zoals op het platteland en in de steden rondom Den Bosch en Breda. Zowel de religieuze als de politieke reformatie dreigde ook daar te mislukken, omdat er onvoldoende gereformeerden waren.

Figuur 6: Katholieke en gereformeerde streken en steden

Het gewest Zeeland was voor het overgrote deel protestant, maar Staats-Vlaanderen was voor een heel stuk katholiek gebleven. De grenzen tussen de gebieden die katholiek gebleven waren en de gereformeerde gebieden vertoonden een grillig patroon. Dit patroon was afhankelijk van de ver- en heroveringen door de Spanjaarden en de inrichting van een aantal fortificaties om de Schelde, die door de Republiek beheerst werden. Daarnaast had de wisselende geografische gesteldheid invloed op het gebied evenals de vele natuurlijke of militaire inundaties. Nieuwkomers, meestal protestanten vestigden zich in nieuwe polders en samen met ingekwartierde soldaten

¹³¹ Balduinus Hunnius, *Het staatsche Vlaanderen, of de Zeeuwsche buise, de welke met de veranderinge, die 't zeewaater aan de Zeeuwsche eylanden heeft gegeven.* (Middelburg, 1718) 257.

deden zij een mozaïek van religieverschillen ontstaan. Een patroon dat vele eeuwen standgehouden heeft, zoals uit het bovenstaande kaartje uit 1930 nog zichtbaar is.¹³²

Zowel voor de gereformeerde synodes, als voor het bisdom Gent was dit gebied een terrein van actie en zending. De dreiging uit het zuiden moest een halt toegeroepen worden en de katholieken probeerden het verloren terrein te herwinnen. Daarnaast was het ook politiek nog een omstreden gebied, omdat er nog geen overeenstemming was over de juiste loop van de grens. Het was dan ook geen toeval dat de polemist Van Geluwe juist deze streek uitkoos voor enige van zijn disputen in het openbaar.

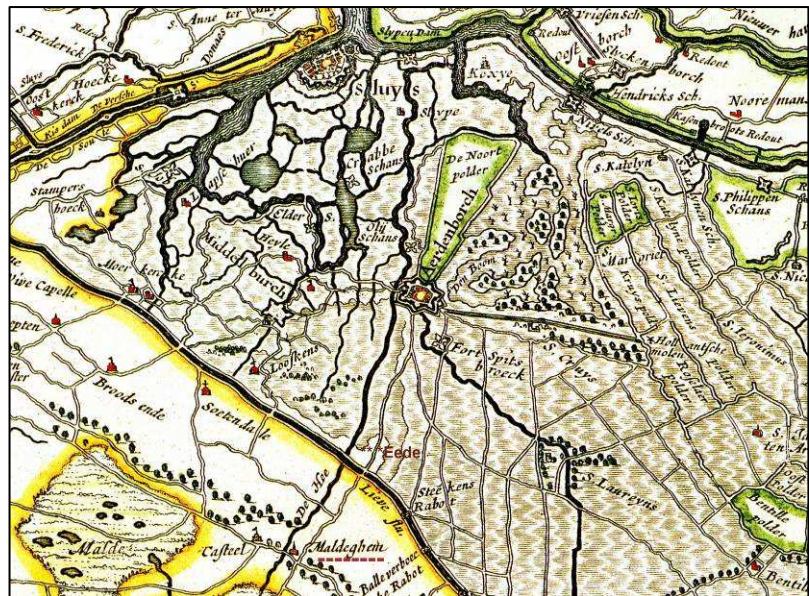
3.2.1 Januari 1649 Aardenburg

Bauduyn de Meyere¹³³ had in het kleine kerkje van Aardenburg zijn preek beëindigd.

Het kerkje, niet meer dan een verbouwde schuur achter het huis *Het Witte*

Lammeke in de

Wetstraat, was zoals vele zondagen gevuld met vele doperse broeders. Drie vreemde bezoekers uit Gent hadden aandachtig geluisterd en een van hen stond op, ging recht voor de preekstoel staan en stelde zich voor als Arnout van

Figuur 7: Aardenburg e.o. 1665

Geluwe en vroeg of hij een paar vragen mocht stellen. Hij was samen met twee poorters van de stad Gent, Maximiliaan Graet (de drukker) en Jacques de Breyne, naar Aardenburg gekomen om enige wijsheden van de ‘ghepretenedeerde bisschop der wederdoopers’ te horen. Hoewel De Meyere in eerste instantie geen trek in een dispuut in de kerk had, waren er enige broeders in het kerkje die Van Geluwe vroegen om toch zijn proposities naar voren te brengen. Er ontspan zich tussen de doopsgezinde predikant De Meyere en Van Geluwe een dispuut over de bekende thema’s als kinderdoop en de onafgebroken successie van de ware kerk en de martelaarsboeken.

¹³² P Brand, *De geschiedenis van Hulst*. (Hulst, 1972) 4.

¹³³ Bauduyn de Meyere was leraar van de doopsgezinde gemeente Aardenburg van 1633 tot 1651.

De inhoud van het dispuut is alleen overgeleverd in een van boeken van Van Geluwe uit 1654 *Een onverwinnelijcke schriftmatighe Roomsche Belydenisse des Gheloofs* (...).¹³⁴ Dit verslag is dan ook eenzijdig en de winnaar is voorspelbaar. De predikant dacht dat hij met een priester te maken had en sprak Van Geluwe aan met ‘domine’. Intussen had in Aardenburg het gerucht de ronde gedaan, dat er een katholieke priester in het kerkje was, die in discussie was gegaan met de predikant. Vele dorpelingen verzamelden zich bij het kerkje, maar ook de schout zou onderweg daar naar toe zijn. Dit was het sein om het dispuut te stoppen. De Meyere ging naar zijn woning buiten de stad in het gehucht Eede aan het gelijknamige riviertje, in het gebied de Biezen genaamd. Ook Van Geluwe en zijn medereizigers gingen hier naar toe om het dispuut te vervolgen.

Op 2 juni 1649 liet Van Geluwe over het dispuut een attestatie opmaken door notaris M. de Rynck uit Gent. Zijn twee reisgezellen ondertekenden het document als getuigen. Zijn overwinning werd hierin bevestigd, omdat ‘de gepretendeerden Bisschop niet een suffisante schriftuerelijcke bewijsreden en heeft weten te brenghen om sijne opinie te houden staen’.

In zijn boek uit 1654, waarin hij verslag deed van dit dispuut gaat Van Geluwe uitvoerig in op een eerder uitgegeven boek van de doopsgezinde predikant Francois de Knuyt.¹³⁵ Deze De Knuyt had ook heel wat disputen gevoerd had, maar dan voornamelijk met gereformeerde predikanten. Van Geluwe gaat in dit boek weer uitvoerig in op voor de doopsgezinden belangrijke geloofspunten, zoals het afleggen van een eed, vredelievendheid en het niet dragen van wapens. Natuurlijk kon een man als Van Geluwe het niet nalaten om vele algemene oordelen en vooroordelen tegenover de doopsgezinden uitvoerig te beschrijven en hen te betichten van grote schijnheiligheid, nu ze zo vreedzaam leken te zijn. Men moest ten slotte niet vergeten hoeveel slachtoffers er door het optreden van Thomas Müntzer tijdens de Duitse Boerenopstand gevallen waren of wat er gebeurd was in de stad Munster door toedoen

¹³⁴ Arnout van Geluwe, *Een onverwinnelycke Schrift-matighe Roomsche Catholycke belydenisse des gheloofs, van Godt den Vader, Godt den Soon, Godt den H. Gheest ... ofte Een Schriftmatighe teghengift, ghesteldt teghen de onschriftmatighe belijdenisse der nieuwhesinde Wederdooperen, voor desen uyt-ghegheven ... door Francoys de Knuyt, ende nu wederlegt door Arnoudt van Geluwe ... Hier is noch by-ghevoeght een openbare disputatie ghehouden inde stadt van Aerdenborgh inde volle vergaedinghe vande kercke der Weder-dooopers, tusschen Arnoudt van Geluwe, ende Baudewijn de Meyer, den ghepretendeerden Bisschop der Wederdoopers* (Antwerpen, 1654).

¹³⁵ Frans Knuyt, *Een korte bekentenisse onses geloofs. Van Vader, Sone, en de H. Geest, den Heiligen Doop, het ampt der overheyt, ende het eed-sweeren : met eenighe Christelijcke ghebeden* (Amsterdam, 1642).

van ‘koning Lapken’.¹³⁶ Schandalig was het ook hoe zij er in Amsterdam bijgelopen hadden ‘soo wel mans als vrouwen soo beestelijck moeder-naeckts, als dat sy van haer moeder ter werelddt voortghekomen waeren, strijdende teghen de Christelijcke eerbaerheydt ende den aerdt van den menschelijcke schaemte’. Ook al was dit meer dan een eeuw geleden, het was nog niet vergeten.

Enige jaren later, in 1657, ging Van Geluwe in Eede weer een confrontatie aan, maar nu met een gereformeerde predikant, Johannes de Mailly¹³⁷ of zoals Van Geluwe hem noemde Joannes Maelgie. Dit naar aanleiding van een briefwisseling tussen deze predikant en de pastoor Van Bellem uit Maldegem, een plaatsje net aan de andere kant van de grens bij Eede. De briefwisseling betrof een zekere Sientje Verhagen, die gereformeerd geworden was. De pastoor had op een gegeven moment Van Geluwe ingeschakeld om de dominee en Sientje van replek te dienen en zo haar terug te winnen voor het katholieke geloof.

Van Geluwe nodigde de predikant uit om in Gent te komen om daar te disputeren. Van Geluwe maakte echter geen melding meer van het antwoord van de predikant De Mailly. Zeer waarschijnlijk heeft deze geweigerd om verder met een leek te disputeren. Van Geluwe wijdde geheel zijn boek *Beghonnen Proces ofte Redenkampstryt*¹³⁸ aan de zaak rondom deze Sientje en predikant De Mailly.

Dit alles speelde zich af in Eede, een grensdorp dat aan het begin van de zeventiende eeuw nog een gehucht was met enkele huisjes. Het werd in 1604 door Maurits veroverd en pas na 1648 groeide het uit tot een dorp. Dit kwam vooral door een toestroom van doopsgezinde vluchtelingen uit het zuiden. Zij gingen in het buurtschap Biezen wonen, waar nu nog de Dopersweg zijn naam aan te danken heeft. In Eede werd pas in 1650 een eerste gereformeerd kerkje gebouwd. Enige tijd later zouden zowel vele doopsgezinden als gereformeerden naar Aardenburg verhuizen. Mogelijk was de politieke en religieuze druk vanuit het zuiden nog groot en koos men voor de bescherming van een ommuurde stad. Het was geen toeval dat Van Geluwe juist dit plaatsje uitkoos voor zijn bekeringsstrijd. Het was goed bereikbaar voor hem en er was een levende religieuze strijd tussen drie actieve groeperingen, gereformeerden, doopsgezinden en katholieken.

¹³⁶ Hun leider Jan van Leiden was een kleermaker.

¹³⁷ Johannes de Mailly was predikant in Eede van 1655 tot zijn dood in 1667.

¹³⁸ Geluwe, *Begonnen proces ofte redekampstryt*.

3.2.2 Juli 1649 Hulst

Slechts enkele jaren voor de vrede van Munster had Frederik Hendrik in 1645 de vesting Hulst op de Spanjaarden veroverd. Direct al na de overgave bleek er bij de overheid al een grote zorg te bestaan betreffende het geloof in de stad. Tenslotte moest ook hier de ware godsdienst verkondigd worden. Al enkele weken na de reductie werden er predikanten in de stad aangesteld.¹³⁹ Hulst behoorde nu tot het Generaliteitsland Vlaanderen, een enorme ingreep in het leven van vele Hulstenaren.

Hulst was na de herovering in 1596 door de Spanjaarden een katholiek bolwerk geworden. Vooral door de goede organisatie van het Dekenaat Hulst en goed opgeleide priesters, werd hier een krachtig contrareformatorisch herstel ingezet.¹⁴⁰ Meer dan een halve eeuw was er door de bisschoppen van Gent en de Aartshertogen een krachtig beleid van herstel en weerbaarheid

Figuur 8: Hulst e.o. 1665

gevoerd. De stad Hulst was decennia lang een militair doelwit geweest van de Republiek. Na de reductie was het in eerste instantie aan wereldheren toegestaan, dat ze zich in Hulst op mochten houden, mits ze zich aan de plakaten ‘op t stuck van de paepsche Geestelijckheyt’ hielden. Dat deden ze blijkbaar niet en al snel moesten ze de stad verlaten. De nieuwe predikanten haalden hun extra inkomsten uit wat voorheen de inkomstenbronnen waren van de priesters. De pastoors uit Hulst haalden hun inkomsten vooral uit de opbrengsten van de tienden van het kapittel van de O.L. Vrouwkerk te Kortrijk. Meer dan een eeuw zouden de gelden van deze katholieke instantie ten goede blijven komen aan de predikanten van Hulst.¹⁴¹ De predikanten hadden dit geld hard nodig, omdat er naast de twee al aanwezig predikanten er nog een

¹³⁹ Brand, *De geschiedenis van Hulst*, 274.

¹⁴⁰ Ibid. 248.

¹⁴¹ Ibid. 275.

derde aangesteld werd. Deze Cornelius Gentman¹⁴² zou ook in de Franse taal gaan preken voor de Waalse ingezetenen en soldaten. Tevens zou hij predikant worden in het kerkje van St. Jan-Steen, dat tot 1647 nog een katholieke eredienst kende. Gentman zou een van de tegenspelers worden in Hulst van Van Geluwe.

De katholieken hadden niet meer de mogelijkheid om in de stad zelf legaal de mis te horen of de sacramenten te ontvangen. Daarom gingen ze op zondag naar het gehucht De Clinge, in het nog door de Spaanse Nederlanden beheerste gebied. Bisschop Triest van Gent had hier een klein grenskerkje laten bouwen¹⁴³. De bewoners van Hulst konden daar ongestraft naar toe, mits ze er maar voor betaalden. De gouverneur van Hulst, graaf Hendrik van Nassau, liet een speciaal pad, de Paepenweg geheten, langs de vestingsgracht aanleggen naar het kerkje. De gelovigen konden zo 'minder opvallend' naar het kerkje gaan. Ze moesten echter wel tolgeld betalen aan de poortwachters. Deze pacht bracht 870 gulden per jaar op, wat betekend moet hebben dat er iedere zondag enkele honderden Hulstenaren naar de mis in De Clinge gingen.¹⁴⁴

Van Geluwe meende, dat hij hier de katholieken een hart onder de riem moest gaan steken en begaf zich in 1649 naar Hulst. Hij zou er in de periode van 1649 tot 1653 maar liefst vijf boeken aan wijden. Op 12 juli 1649 was hij naar Hulst gegaan en had daar, zoals hij het zelf verwoordde, lovende verhalen gehoord over de geleerdheid van de predikant Lemannus ofwel Maurits Leemans.¹⁴⁵ Dit gaf hem 'een krachtighe spoorlach om met hem in een vriendelijcke conferentie te komen' maar helaas 'Als nu de Predicanten van Hulst hoorden dat sij tegen den Boer zouden moeten uythouden, soo en was daer niemant t'huys'. De kerkenraad zou hen geen toestemming gegeven hebben.¹⁴⁶ In zijn tweede boek over het dispuut *Een Commediants Toneel (...)*¹⁴⁷ verklaarde Van Geluwe dat de predikanten niet tegen hem durfde te 'reden-cavelen, want het soude hun eere ende reputatie al te naer gaen'. Daarom kozen ze een vertegenwoordiger, genaamd de heer Vanus of Vaens. Het dispuut zou plaatsvinden op 15 juli 1649 en als plaats werd overeengekomen het dorpje De Clinge aan de grens. Elke partij mocht zeven toehoorders als getuigen meenemen, maar er zouden heel veel

¹⁴² Cornelius Gentman (1617-1696) was predikant in Hulst van 1640 tot 1649

¹⁴³ Dominicus de Jong, *Grenskapellen voor de katholieke inwoners der Generaliteitslanden* (Tilburg, 1963) 71.

¹⁴⁴ Brand, *De geschiedenis van Hulst*, 277.

¹⁴⁵ Maurits Leemans was predikant in Hulst van 1647 tot zijn overlijden in 1687.

¹⁴⁶ Geluwe, *Het tweede deel vanden Catholycken echo*.2

¹⁴⁷ Christiaan van Pieterskercke, *Een commediants tonneel eerst opgherecht door den konstighen bouwmeester Sigismundus Limmer substituyt bailliu van Hulster-Ambacht ... op het welck bethoont wordt dat Sigismundus Limmer ende Gedeon Vanus hun partije niet wel ghespeelt en hebben* (Antwerpen, 1652).

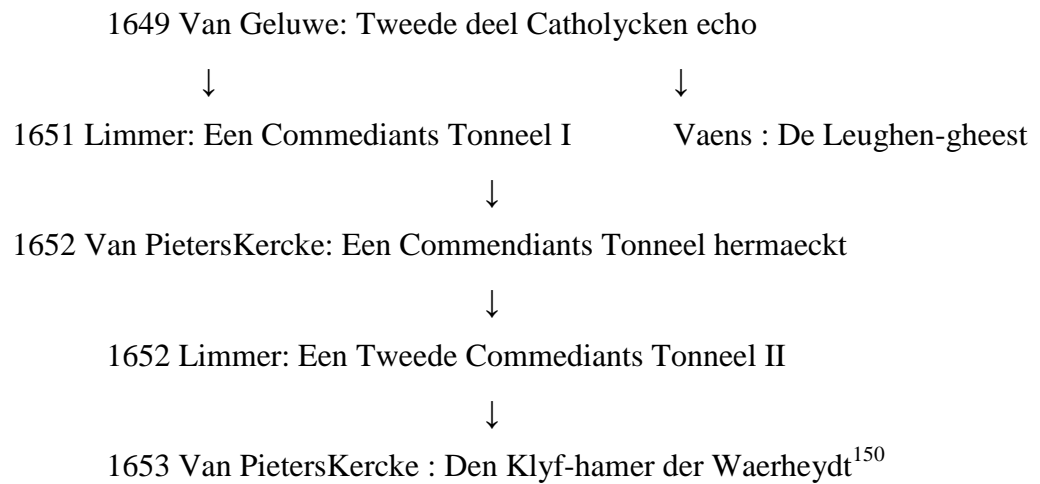
meer toehoorders komen om deze redetwist te zien en horen. Van Geluwe nam in zijn boek *Den Cathloijcken Echo* de afspraken op die beide partijen vooraf gemaakt hadden.¹⁴⁸ Hij had enkele proposities opgesteld en daarna begon het dispuut. Na enige tijd nam de plaatvervangende Baljuw van Hulst, Sigimundis Limmer het dispuutstokje over van Vaens. Van Geluwe deed op zijn manier verslag van het dispuut en weer ging het gesprek over tot een lange monoloog van Van Geluwe zelf. Zijn beschermheer Nicolaus Breydel kon dit wel waarderen, getuige de lovende woorden in zijn approbatie voor dit boek. Zijn tekst geeft ook weer inzicht in de doelstelling van de activiteiten van Van Geluwe in Hulst: ‘Alwaer de omstaende vroomme Catholijcke Borghers van Hulst wonderlijck in hun gheloove versterckt zijn geweest ende de nieuw qualijck ghesinde beschaemt ende confuys met hunne ghedeputeerde naar huys getrocken sijn’.

Sigimundus Limmer schreef als een reactie op Van Geluwe het boek *Een Commediants Toneel*, waarin hij de victorie vanzelfsprekend geheel voor zichzelf opeiste. Zoals vaak in dergelijke polemieken, werd de persoonlijke aanval niet geschuwd. Van Geluwe zou zijn vrouw slaan en zou betaald worden door de bisschop. Ook zou hij steeds een boekje in zijn zak hebben gehad om af en toe in te kijken en dan triomfantelijk te citeren. In *Een Commediants Tonee Hermaeck* somde Van Geluwe eenentachtig ‘mis-slaghen’ op in het boek van Limmer. Opvallend is dat hij dit boek schreef onder het pseudoniem Chistaen van Pieterskercke. Hij zou dat ook doen bij zijn repliek op het tweede boek van Limmer. De reden is onduidelijk. Staat de naam Van Geluwe mogelijk op een lijst verboden boeken in Hulst, of wil hij zo een ander over zijn victorie laten schrijven? Ook dit onder pseudoniem schrijven zou weer de nodige reacties van zijn tegenstanders uitlokken. Ook Vaens had inmiddels een boekje tegen Van Geluwe geschreven. Hij werd door de Hulsterse magistraat hiervoor in 1650 met zeven pond beloond.¹⁴⁹

¹⁴⁸ Zie ook hoofdstuk 1.4.

¹⁴⁹ J Adriaanse, *Beelden uit het verleden van Hulst en zijn ambacht : een reeks historische schetsen, uit de laatste 8 eeuwen, tot een Gedenkboek vereenigd bij gelegenheid der Hulstersche Feesten van 1930* (Amsterdam, 1940) 117.

Overzicht van deze kettingpolemieik:

Hulst bleef een belangrijke speerpunt voor de acties van Van Geluwe. Onder het pseudoniem Nicolerus Chenosander had predikant Cornelius Gentman¹⁵¹ in 1652 een boekje geschreven met als titel *Wtheysen ofte dwasen Goliath*.¹⁵² Van Geluwe had het boekje gekregen van een schipper die tussen Gent en Hulstvoer. Voor Van Geluwe was het boekje aanleiding om de stellingen van de predikant uitvoerig te weerleggen in een boek getiteld *David's Slingher tegen Goliath (...)*.¹⁵³ Gentman roemde nog de welwillendheid van de militaire gouverneur, dat katholieken in De Clinge de mis kunnen bijwonen, maar Van Geluwe kon geen vrede hebben met deze vorm van irenisme en noemde het gewetensdwang dat de rooms-katholieke burgers hun stad moesten verlaten vanwege hun religieuze overtuiging. Van Geluwe daagde Gentman uit tot een reedetwist in Gent en had daartoe zelfs een vrijeleide van de bisschop geregeld. Maar Gentman heeft de uitnodiging waarschijnlijk geweigerd, want Van Geluwe maakt nergens meer een melding van een dispuut tussen hem en Gentman.

Voor de predikanten bleef het moeilijk werken in Hulst. Brand gaf als belangrijkste oorzaak niet alleen de opbouw volgens de richtlijnen van het concilie van Trente gedurende het tijdvak 1596 tot 1645, maar vooral de aard en weerstand tegen de negatieve houding van de Hollandse bestuurders en predikanten.¹⁵⁴ De rol van Van Geluwe in Hulst was er toch vooral een van een hart onder riem steken. Als leek had

¹⁵⁰ Pieterskerck, *Den Klyfhamer der Waerheyt*.

¹⁵¹ Cornelius Gentman (1617-1696) was predikant in Hulst van 1649-1655.

¹⁵² Het boekje is alleen bekend via het boek van Van Geluwe.

¹⁵³ Arnout van Geluwe, *David's slingher teghen Goliath, ofte eerste, corte ende bondighe catholycke antwoorde op een seker, bedriegelyck, ghereformeert boeckken teghen Arnout van Geluwe, door gheintituleert, utheyscher ofte dwasen Goliath dat is Den Vlaemschen boer teghen Cornelivs Gendtman* (Antwerpen, 1653).

¹⁵⁴ Brand, *De geschiedenis van Hulst*, 282.

hij eenvoudig toegang tot deze stad in de directe nabijheid van Gent. Hulst moest voor het katholieke geloof bewaard blijven.

3.3.3 Juli 1649 Putte

Enige dagen na zijn dispuut in Hulst op 18 juli 1649 begaf Van Geluwe zich op weg naar Putte. Zoals de katholieke Hulstenaren elke zondag zuidwaarts trokken om daar hun eredienst bij te kunnen wonen, zo liepen vele protestantse Antwerpenaren

tientallen kilometers noordwaarts naar Putte, bij Huijbergen, net over de grens.

Van Geluwe had op de paardenmarkt van Antwerpen enkele marktlui ontmoet, die hem vertelden dat zij elke zondagmorgen naar Putte gingen op daar de gereformeerde predikant van Huijbergen te horen preken. Zij deden dat in groepjes van vier

‘omdat de papen niet en souden bemercken’, dat zij naar de

preek van de jonge gereformeerde predikant Arnout Finson zouden gaan.¹⁵⁵ Zij vertelden ook dat deze Finson alle katholieke geestelijken van het hele Markizaat van Bergen op Zoom uitgedaagd zou hebben om met hem te komen disputeren. ‘Ick soude wel twintigh mijlen willen gaen om met sulck een hoog gheleert man een vriendelijck discours te hebben’¹⁵⁶ antwoordde Van Geluwe en sprak met hen af voor de eerstkomende zondag. Via Capelle liep hij met hen mee naar Putte. Toen hij in Putte aan kwam trof hij daar een groot aantal ‘drincke-broeders, drinckende wijn en bier ende toe-back. Een Bacchus-huys en geen Gods-huys’.

Rond half twee kwam de predikant te paard aanrijden met een sauvegarde van een tiental soldaten. Op last van de overheid werden predikanten in voor hen mogelijk

Figuur 9: Putte e.o. 1665

¹⁵⁵ Finson is ook wel Finson of Fenson genoemd (1627-1679) was predikant in Putte van 1649-1651.

¹⁵⁶ Arnout van Geluwe, *Het derde deel, vanden Catholycken echo, ofte waeren Gendtschen vvedergalm teghen een ghepretendeert ghereformeert sermoon ghepreekt door Arnout Vinson* (Antwerpen, 1649) 2.

gevaarlijke gebieden, vergezeld van soldaten. Van Geluwe had aan een van zijn medereizigers gevraagd om aan Finson enkele vragen te overhandigen. Van Geluwe luisterde naar de preek met als thema ‘In mijn Vaders Huys zijn veele wooninghen’, een uitdagende titel in het kader van de strijd van Van Geluwe. Van Geluwe zelf stond in het portaal de gehele preek aan te horen. Nadat Finson zijn preek beëindigd had verzocht hij Van Geluwe in de kerk te komen. Die weigerde omdat dit volgens hem ‘soude strijden tegen de conditie van de vrede ende teghen de bloedighe ghelt-gierighe placacten dat ick in u kercke soude komen disputeren, u soldaten staen oock en loeren ghelijck eenen hondt op een siecke koe’.¹⁵⁷ Finson kwam daarna maar naar buiten, waarna er een discussie ontstond, die echter al spoedig gestopt werd. Volgens Van Geluwe omdat de predikant er de voorkeur aan gaf om op zijn proposities schriftelijk te beantwoorden. De predikant zei dat hij moe was, omdat hij deze dag al twee keer gepredikt had. Ze gaven elkaar vervolgens vriendelijk de hand met de belofte dat Finson binnen veertien dagen antwoorden zou op de drie proposities van Van Geluwe en er zo een ‘dobbelen Arent ofte wel eenen Contra-Arent van te maken’. De drie proposities betroffen de bekende thema’s als het bewijzen van successie door de eeuwen heen en het bestaan van het vagevuur. Het derde dispuutpunt betrof een thema dat vele katholieken in deze moeilijke tijden aansprak: ‘Het zalven van de stervenden met olie’.

Van Geluwe had de strijd aangeboden met een militante predikant. Finson was ook betrokken in de strijd tussen de Republiek en de Spaanse Nederlanden ten aanzien van het Wilhelmietenklooster van Huijbergen, dat precies op de grens lag. Finson had getracht de monniken in kwaad daglicht te stellen door te prediken dat zij dobbelaars en dronkaars waren.¹⁵⁸ Van Geluwe kende vast dit verhaal, getuige zijn beschrijving van de plaats waar de predikant zou gaan preken, die zondag. De Wilhelmieten meenden dat het grootste deel van het klooster niet op het grondgebied van het Markiezaat van Bergen op Zoom stond en dus niet gerekend kon worden tot de Republiek. De Staten beslisten echter anders. Daarom moest de kerk gesloten blijven. De markgraaf van Rijen, Nicolaas van Varick, vergezeld van een regiment voetvolk bezette op 25 maart 1649 de kerk met geweld. Hij deed dat in opdracht van Aartshertog Leopold Willem van Oostenrijk, de landvoogd van de Zuidelijke

¹⁵⁷ Ibid. 11.

¹⁵⁸ C. Van de Walle, *Siardus Bogaerts :de prior en zijn monasterium te Huijbergen, 1614-1670*, Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland 48 (Tilburg, 1980) 118.

Nederlanden.¹⁵⁹ De reactie volgde snel en op 15 april rukte een kleine Bergse krijgsmacht op naar Huijbergen, met in haar midden Arnout Finson, die tot predikant benoemd was. Met het nodige machtsvertoon werden de kloosterlingen verdreven. Het klooster was al in 1649 aan Finson toegewezen als woning en hij kon er nu eindelijk in gaan wonen.¹⁶⁰ De gewelddadige bezetting lokte enige jaren later weer een reactie uit en op 31 augustus 1652 trok een Spaans garnizoen naar Huijbergen en gelastte Finson direct het klooster te verlaten.¹⁶¹ Finson vertrok naar Halsteren en bleef zich daar bezighouden met de vele ‘paepsche stoutigheden’ in deze regio. Zijn naam werd dan ook genoemd als informant van procureur-generaal van Brabant, Ambrosius Martine, die menige schuurkerk en pastoor opspoorde en liet vervolgen in Staats-Brabant.¹⁶² Begrijpelijk werd deze Finson, een tegenstander van formaat, het mikpunt voor Van Geluwe. Van Geluwe schreef in zijn boek *Belydenisse van Rebecca Broeckaers (...)* dat Finson ook een ‘lasterlyk Leugen boekxjen’ tegen hem geschreven had.¹⁶³

Predikant Finson zou zijn belofte aan Van Geluwe echter niet inwilligen, zo blijkt uit een attestatie, gedateerd 29 juli 1649 en opgemaakt door Peeter Ghijsberti, notaris te Antwerpen. Deze attestatie was op verzoek van Van Geluwe opgemaakt en ondertekend door twee getuigen, die aanwezig geweest waren in Putte. In zijn slotwoord schreef Van Geluwe dat hij ‘van goede handt verstaen had, dat Arnout Finson suspitie hadde, dat ick vande eerweerdighe Paters der Societeyt uyt-ghesonden was enduysent Jesuiten meer konden schrijven als een man alleen’.¹⁶⁴ Dit noopte Van Geluwe tot een nieuwe attestatie op 3 december 1649, waarin twee getuigen bevestigen dat Van Geluwe zelf het boek *De Catholijcken Echo* geschreven had, zonder iemands raad of advies. Michiel Potvliet, de dichter, en Gijsbrecht de Busschere, beide poorters van Gent, verklaarden dat ze Van Geluwe ‘hebben sien en weten maken ende componeren het boeck’.

Het is zeker geen toeval dat Van Geluwe naar Huijbergen ging. Zijn ‘beschermer’ bisschop Triest was een van de grote begunstigers van de Wilhelmiëten en dezelfde Triest had het klooster na de verwoesting vele belanghebbende ornamenten

¹⁵⁹ C Gabriëls, *Uit de geschiedenis van Huijbergen en van zijn Wilhelmiëtenmonasterium* ([Zevenbergen], 1982) 12.

¹⁶⁰ J Agtmaal, *Gedenboek uitgegeven ter gelegenheid van het 700-jarig bestaan van Huybergen : 1264-1964*, (1964) 21.

¹⁶¹ Gabriëls, *Uit de geschiedenis van Huijbergen en van zijn Wilhelmiëtenmonasterium*, 12.

¹⁶² Charles Cornelis Maria De Mooij, *Geloof kan bergen verzetten : Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom 1577-1795* (Hilversum, 1998) 410.

¹⁶³ Geluwe, *Beleydenisse Rebecca Broeckaerts*, 56.

¹⁶⁴ Suspitie: verdenking, argwaan

geschonken, zoals grote altaarschilderijen en kandelaars. Daarnaast had de rijke familie Triest het klooster omvangrijke sommen geld gegeven in de vorm van vele jaargetijden om het klooster op te laten knappen.¹⁶⁵

Op het eind van het boek maakte Van Geluwe duidelijk waarom hij deze tocht gemaakt had en het boekje had geschreven. Wanneer de reizigers terugkeerden naar Antwerpen kwamen enkele burgers van Antwerpen naar hem toe en zeiden dat ze niet meer naar Putte zouden gaan. Ze walgden van het gebeuren daar en de woorden van de predikant. Ze keerden weer terug naar het onfeilbaar heilig rooms-katholieke geloof. Van Geluwe voegde er aan toe dat het Finson niet gelukt was een enkele Brabantse boer aan zich te binden, want de mensen in zijn kerk kwamen allemaal van de steden Antwerpen en Bergen op Zoom.

Putte was niet de enige plaats waar Antwerpenaren predicaties konden aanhoren. Vele bezochten ook het sterke Fort Lillo aan de Schelde. In Antwerpen zelf werden rond 1650 protestanten wel getolereerd, er was zelfs al rond 1640 een calvinistische gemeente, maar de kerkelijke overheid probeerde wel te beletten dat ze in een ambacht werden opgenomen of het poorterschap kregen.¹⁶⁶

3.3.4 1659 IJzendijke, Sas van Gent en Waterlandkerkje.

Van Geluwe had een uitvoerige briefwisseling met Adamum vander Hulck over een mogelijk twistgesprek tussen hen beiden in Sas van Gent. Ondanks deze uitvoerige correspondentie en afspraken is het dispuut uiteindelijk niet doorgegaan, omdat er geen overeenstemming bereikt werd over de plaats. Van Geluwe zou echter actief blijven in dit gebied. De koopman Nicolaas Cole uit Vlissingen zou op 2 september 1659 in Gent zijn belijdenis afleggen en terugkeren naar het katholieke geloof. In zijn belijdenis, die opgenomen werd in het boek *Eenighe motiven (...)*¹⁶⁷ van Van Geluwe, gaf Cole alle eer aan Van Geluwe voor zijn terugkeer. Maar er was wel een lange geschiedenis aan vooraf gegaan.

¹⁶⁵ Van de Walle, *Siardus Bogaerts*, 203.

¹⁶⁶ Marie Juliette Marinus, *De contrareformatie te Antwerpen (1585-1676) : Kerkelijk leven in een grootstad*. (Brussel, 1995) 88.

¹⁶⁷ Nicolaes Cole, *Eenighe motiven, met noch op merckens waerdighe spoorlaghen, die Nicolaes Cole beweegt hebben, om de Nieu Ghereformeerde Kercke te verlaten, ende hem te begheven in den salighen schoot vande oude* (Antwerpen, 1659) 18.

Nicolaas Cole was begin 1659 naar Gent gereisd met een partij wijn. Hij was toen nog gereformeerd en had goede contacten met enkele predikanten in Zeeland. In Gent kwam hij in contact met Arnout van Geluwe. Van Geluwe nodigde hem uit tot een dispuut in Meulenstede, dezelfde plaats die hij aan Van Hulck voorgesteld had in 1651. Van Geluwe

beschreef in zijn boek *Den rampsalighen onderganck* (...) de gehele voorgeschiedenis van dit openbare dispuut dat op 17, 18 en 20 augustus 1659 gehouden werd, inclusief de voorafgaande briefwisseling. Het geheel ademt nadrukkelijk de ‘Duelsfeer’. De beroepbrief van Nicolaas Cole begon

Figuur 10: IJzendijke e.o. 1665

met de woorden: ‘Naer vriendelijckke groetenisse dient desen aen segnior Arnout van Geluwe, hoe ick versoecke en beroepe om met my in dispuut te comen’ verderop in de brief vraagt hij om een vrijgeleide voor hem en zijn toehoorders. De predikant van Sas van Gent, zo schreef Cole, zou met nog enkele collega’s ook naar Meulenstede komen en verzocht om enkele goede zitplaatsen voor hen te reserveren. Een uitvoerig reglement werd opgemaakt en ondertekend door Van Geluwe en Vander Hulck en enkele toehoorders. Beide partijen hadden een verslagschrijver aangesteld. Voor Van Geluwe was dat advocaat De Roos uit Gent en voor Cole was het Joannes Bernauw, landmeter en procureur uit Sas van Gent.

Op 21 augustus 1659 werd een uitvoerige attestatie van het gehele dispuut door een tiental met naam en toenaam genoemde aanwezigen ondertekend. Hieronder waren twee notarissen, een griffier en twee advocaten. In deze attestatie lezen we dat er twee thema’s besproken zijn. Het derde thema over het bestaan van het vagevuur werd ‘tegen welbelhagen’ van Van Geluwe niet behandeld omdat Cole hierbij hulp had willen hebben van een confrater, maar die was niet verschenen. De predikant van Sas van Gent was om onduidelijke reden toch maar niet gekomen. De thema’s waarover langdurig gedebatteerd werd, waren weer de bekende thema’s, zoals het nut van goede

werken en de predestinatie. Cole vond voor zijn mening ‘verscheydenen schriften plaetse’ die werden opgetekend. Maar Arnout van Geluwe had ze daarna ‘gesolveert en met opgebrachte schriftuer van Cole ontnomen’ en hij had vele plaatsen in de H. Schrift geciteerd om zijn stellingen te onderbouwen. Zoveel dat de getuigen moesten bekennen dat Cole goed zijn best gedaan had, maar dan Van Geluwe hem ‘met veel crachtigher redenen ende ophaelinge van schriftuerplaetsen hem overtreffen ende overwonnen heeft’.¹⁶⁸

De overwonnen Nicolaes Cole zou enkele dagen later zijn katholieke belijdenis doen en Van Geluwe kon een tweede boek *Eenighe motiven (...), die Nicolaes Cole beweegt hebben de nieuwe gereformeerde Kercke te verlaten*¹⁶⁹ schrijven over dit dispuut. Van Geluwe’s vermeldde daarin dat zijn doelstelling geweest was, om hen die nog in duisternis wandelden, uit te nodigen om kennis te nemen van deze bekering tot de waarheid.

Enige maanden later gingen Van Geluwe en de nieuwe bekeerling Nicolaus Cole samen op pad naar den Ouden Man, een gehucht aan de grens vlak bij IJzendijke, een sterke Staatse vesting aan de Schelde. Deze polder zou lang twistpunt blijven tussen Republiek en de Spaanse Nederlanden, zowel wat betreft het bestuurlijke recht als de religie. De beide mannen wachtten daar een jonge predikant op. Steevast noemde Van Geluwe hem een ‘Vlaamschen student gepretendeert Predicant’ in zijn boek *Cort vertoogh (...)*.¹⁷⁰ De jonge student was een uit Vlaanderen afkomstige katholieke jongeman, die nu opgeleid werd tot hervormd predikant. Van Geluwe was op de hoogte wie hij was en waar hij opgeleid was. In het ‘werkgebied’ van Van Geluwe werd hij een doelwit voor een dispuut. Samen met een reeds overgehaalde gewone gelovige wenste hij de confrontatie aan te gaan met deze jonge dominee, om hem terug te winnen tot het roomse geloof. Zij stonden hem op te wachten op het kerkhof bij het kerkje, waar hij net gepredikt had. Het kerkhof was een veilige plaats voor hen, omdat kerkhoven over het algemeen openbare plaatsen waren en niet vielen onder de macht van de gereformeerde kerk.¹⁷¹ Van Geluwe nodigde hem daar uit tot een gesprek en vroeg waarom hij overgaan was naar de gereformeerde kerk. De predikant wenste echter niet met een boer te debatteren. Een boer was niet zijn gelijke

¹⁶⁸ Geluwe, *Den rampsaligen onderganck*. Bijgevoegde Attestatie

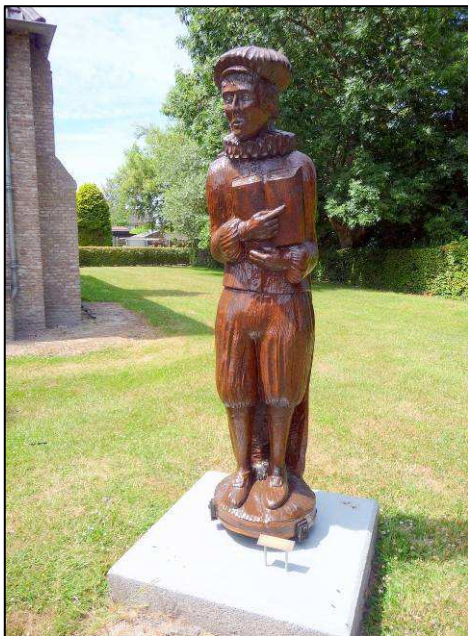
¹⁶⁹ Cole, *Eenighe motiven, die Nicolaes Cole beweegt hebben*.

¹⁷⁰ Arnout van Geluwe, *Cort vertoogh, hoe ongheluckigh dat den ghepretendeerden ghereformeerden predicant vanden ouden man, by Ysendijcke, heeft leeren achterwaert gaen, naer dat hy sonder reden seer onbedachtelijck ende* (Antwerpen, 1659) 1, 8, 17.

¹⁷¹ Frijhoff en Spies, *1650 Bevochten eendracht*, 355.

en eer was er dus niet te halen. Een beeld dat wonderwel past in het eer verhaal van duelleren. Je kon pas eer behalen of terugwinnen als je duelleerde met een gelijke. Tot een dispuut is het niet meer gekomen. Voor Van Geluwe was dat geen reden om zich niet als overwinnaar uit te roepen en er een boekje aan te wijden.¹⁷²

Zeer waarschijnlijk was deze jonge predikant Johannes Steurbout of ook wel Sturbout geheten. Hij was afkomstig uit Geraardsbergen en was oorspronkelijk touwslager. Van Geluwe noemde geen naam, maar vermeldde wel “sijn ambacht ofte handtwerck vant Lijndrayer”. Steurbout trad in 1658 in dienst van de gereformeerde gemeente rond de St. Nicolaas kerk in Oudemanspolder, nog net in Staats-Vlaanderen en betwist gebied. De grenzen waren immers op dat moment nog niet definitief

Figuur 11: Standbeeld Waterlandkerkje

vastgesteld. En zowel de katholieken als de hervormden wilden het door de oorlogshandelingen zwaar beschadigde kerkje herbouwen. De katholieken werd dit gewapenderhand door de gouverneur van Sluis belet en de hervormden herstelden het gebouwtje, dat in 1664 bij de definitieve grensregeling binnen Staats-Vlaanderen kwam te liggen. Steurbout was de eerste predikant in dit in 1657 herstelde kerkje.

Deze predikant zou enige jaren later werkelijk in het harnas sterven. Op 25 november 1668 deden acht, waarschijnlijk Spaanse ruiters, een inval in het kerkje. De predikant was daar bezig met zijn predikatie en werd ‘van de Stoel gerukt en verscheyde houwen op sijn hoofd gegeven, sulcks dat deselve dood was leggende’. Daarna richtte het geweld zich op de kerkgangers ‘verscheyde swaerlijck geslagen en meest alle an hunne Kleederen, en hetgene de selve by haar haadden beroofd, ontsiende noch sexe, noch Jaaren, ja selfs geen onnoosele kinderen’ aldus het verslag van Balduinius Hunnius uit 1718.¹⁷³ Hunnius vervolgt met uitvoerig te verhalen dat de Bijbel door zwaardslagen aan stukken gescheurd werd en dat van de predikant een oor werd afgesneden. Beide zaken werden wel erg symbolisch verhaald door Hunnius. Mogelijke analogieën met de apostel Petrus in de hof van Olijven en de

¹⁷² Geluwe, *Cort vertoogh*, 2.

¹⁷³ Hunnius, *Het staatsche Vlaanderen of de Zeeuwsche buise*, 271.

heilige Bonifatius van Dokkum worden zo wel gesuggereerd en de Bijbel met de degenhouwen zou nog lange tijd ten toongesteld blijven in Middelburg.¹⁷⁴

Op de preekstoel waren jaren later nog de bloedvlekken te zien van de ongelukkige predikant. De rovers dreigden dat zij terug zouden komen als men weer naar de predikant zou gaan luisteren. Hunnius verdacht de ‘papisten’ maar de daders werden niet gevonden, zij waren al de grens over. De predikant overleed aan de gevolgen van deze aanslag en liet een zwangere vrouw en vier kinderen na. Voor het kerkje in Waterlandkerkje staat sinds 1967 een houten beeld van Steurbout, gemaakt door de priester kunstenaar Omer Giellit. Helaas is de preekstoel met zijn bloedvlekken door de Franse troepen al in 1708 vernietigd.¹⁷⁵

Van Geluwe was een tiental jaren eerder in dit gebied actief geweest. Een gebied dat toen nog geen vastgestelde grenzen kende en waarbij er in overeenstemming met de afspraken met de koning van Spanje en de Republiek op religieus gebied een status quo gold. Het gegeven dat de grenzen niet vast lagen betekende dat zowel de katholieke als de gereformeerde geestelijken hier actief aan de slag konden gaan. Deze acties veroorzaakten nog jaren lang religieuze spanningen, die konden uitmonden in geweld.

De motieven en doelstellingen van Van Geluwe en zijn opdrachtgevers houden direct verband met de situatie die ontstaan was voor de katholieken in de Republiek en de bijzondere staatkundige en religieuze omstandigheden in Staats-Vlaanderen.

¹⁷⁴ Deze Bijbel zou nu in het bezit zijn van Het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen.

¹⁷⁵ C. Dekker-Koster, *Het kerkje van Waterlandkerkje* (Waterlandkerkje, 1990) 12.

4 Beweegredenen, beoogde doelen en publiek.

Hoewel de Generaliteitslanden al in 1648 formeel aan de Republiek waren toegevoegd, werden de definitieve grenzen pas in 1661 voor Staats-Brabant en nog weer later in 1664 voor Staats-Vlaanderen vastgesteld. Dit betekende dat vele jaren lang grote delen van het huidige Zeeuws-Vlaanderen betwist gebied bleven. Staats-Vlaanderen werd, net als de andere Generaliteitslanden gebieden, niet als een zelfstandig gewest erkend en zou, zoals de naam al zegt, tot het eind van de achttiende eeuw onder het rechtstreeks gezag van de Staten-Generaal blijven.

Naast dit staatkundige verschil met de overige gewesten was ook het katholieke kerkelijke bestuur afwijkend van de rest van de Republiek. De bisschoppelijke hiërarchie was in het grootste deel van de republiek opgehouden te bestaan. Sasbout Vosmeer werd in 1583 door de Paus benoemd om daar de Hollandse missie te leiden.¹⁷⁶ Maar grote delen van Staats-Vlaanderen en Staats-Brabant bleven onder de ‘oude’ bisschoppelijke hiërarchie. Zij zouden niet onder de Hollandse missie komen. Rogier stelde dat dit niet logisch was, omdat immers in beginsel de Hollandse zending die gebieden zou bevatten, die in de macht van de ketters waren. En dat was voor Staats-Vlaanderen na de veroveringen van Frederik Hendrik immers ook het geval. De oude bisschoppelijke hiërarchie bleef echter bestaan, pas in 1853 zouden de voormalige Generaliteitslanden binnen de kerkprovincie Utrecht worden gebracht.¹⁷⁷ De dekenaten Hulst en Sas van Gent bleven daarom onder het gezag van de bisschop van Gent.

Een van de belangrijkste en invloedrijkste Gentse bisschoppen was Antonius Triest (1577-1657). Hij was van adellijke afkomst en verbleef enige tijd aan het hof van de Aartshertogen Albrecht en Isabella. Deze benoemde hem al in 1620 tot bisschop van Gent en na de bekrachtiging hiervan door de paus werd hij vanaf 1622 een belangrijke stimulator van de contrareformatie. Een van zijn belangrijkste activiteiten was het veelvuldig bezoeken van zijn parochies, getuige de grote hoeveelheden visitatieverslagen.¹⁷⁸ Hij bezocht elke twee à drie jaar de ruim 150 parochies van zijn bisdom en schreef er eigenhandig een verslag over. Niets bleek aan zijn aandacht te ontsnappen. In de visitatieverslagen komen we opmerkingen tegen van gebroken ruiten in het kerkgebouw, de toestand van de liturgische gewaden, het

¹⁷⁶ Israel, *De Republiek, 1477-1806*, 402.

¹⁷⁷ Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*, 350.

¹⁷⁸ Michel Cloet en Ludo Collin, *Het bisdom Gent (1559-1991) : vier eeuwen geschiedenis* (Gent, 1991) 70.

bijhouden van de registers van dopen, huwelijken en overlijden, maar ook over de in zijn ogen te jonge en te mooie huishoudster van de pastoors.¹⁷⁹

Bisschop Triest was een bemiddeld man en kon daardoor naast het financieel ondersteunen van vele weeshuizen en kloosters, ook een enorme verzameling kunstwerken voor zijn buitenverblijf aanschaffen. Ook heeft hij de St-Baafskathedraal voorzien van het nu nog te bewonderen imposante

Figuur 12: Bistdom Gent 1642

hoofdaltaar en kunstwerken van P.P. Rubens.¹⁸⁰ Het moet voor hem zeer pijnlijk geweest zijn dat hij in 1653 door de Paus geschorst werd en de toegang tot deze kerk hem geweigerd werd. Hij werd ervan beschuldigd dat hij sympathiseerde met de theoloog Cornelius Jansenius, wiens boek *Augustinus* volgens de Paus ketterse leerstellingen bevatte. Pas nadat Triest zich later in 1653 onderworpen had aan de paus en vergiffenis gevraagd had, kon hij zijn taken weer oppakken.¹⁸¹ Van Geluwe maakte vanzelfsprekend geen enkele melding van deze voor Triest en ook de Katholieke Kerk moeilijke periode. Verdeeldheid in eigen kring paste hem natuurlijk helemaal niet.

Het moet voor Triest een doorn in het oog geweest zijn dat hij na 1648 zijn parochies in Staats-Vlaanderen niet meer kon bezoeken. In 1643 had hij Hulst en Hulster-Ambacht voor het laatst bezocht. Hij had daar aan velen het vormsel toegediend en aan de pastoor verzocht om het in de kerk opgestapelde oorlogstuig te verwijderen.¹⁸² Ook priesters mochten zich niet in de steden vertonen en op het platteland waren slechts enige paters Franciscanen actief, die in lekenkleren bij nacht en ontij de katholieken van hun sacramenten konden voorzien.¹⁸³ Volgens Brand hadden zij van de Propaganda Fide in Rome toestemming gekregen om in wereldlijke

¹⁷⁹ Ibid. 68.

¹⁸⁰ Ibid. 73.

¹⁸¹ Ibid. 77.

¹⁸² Th Kok, *Dekenaat in de steigers kerkelijk opbouwwerk in het Gentse dekenaat Hulst 1596-1648* (Tilburg, 1971) 62.

¹⁸³ Rogier, *Geschiedenis van het catholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*, 623.

kledij vanuit De Clinge naar Hulst te gaan.¹⁸⁴ Hoewel Triest al in 1623 een nieuw seminarie bij de kathedraal had laten bouwen kampte hij nog lang met een priestertekort. Vele pastoors moesten meerdere parochies bedienen. Een tekort dat pas in de loop van de zeventiende eeuw opgelost zou worden.¹⁸⁵

Deze omstandigheden kunnen de bijzondere band die tussen deze energieke bisschop Triest en de actieve polemist Van Geluwe enigszins verklaren. Triest was de grip op een belangrijk gedeelte van zijn bisdom kwijt geraakt en was niet of nauwelijks in staat om in de periode na 1648 priesters en pastoors in te zetten in Staats-Vlaanderen. De leek Arnout van Geluwe kon echter onbeperkt reizen in deze gebieden. Hij zou zo een vooruitgeschoven post zijn van de bisschop.

Van Geluwe plaatste zijn activiteiten in Staats-Vlaanderen vooral als zijnde een opdracht of verzoek van Triest en zijn opvolgers. In enkele boeken verwoordde hij dat op de volgende wijze: In zijn boek *De ontledinghe van dry(...)Martelaersboecken* schreef hij ‘Daerom hebbe ick tot dien eynde over eenige jaeren ten versoecke van sijn hooghweerdigheyt bewesen dat (...)’¹⁸⁶ en in de opdracht van *Het verlorene proces* ‘Soo wierde ick alsdan onweerdigh van sijne Hooghweerdigheyt versocht om (...)’.¹⁸⁷ Daarnaast schreef hij op verzoek van Triest een boek dat geheel gewijd was aan wat hij noemde ‘misslaghen in de Staeten bijbel’. In het voorwoord van *De afgetrocken masscher* schreef hij ‘So heeft sijn Hoogh eerdigheyt my onweerdigh gevraegt of ick niet enige contradictien ende trouwloosheden en soude konnen aanwijzen tusschen hun oude ende nieuwe Gereformeerde bijbels’.¹⁸⁸

Op vele manieren werd hij door Triest ook financieel ondersteund. Niet alleen door het kopen van zijn boeken of opdracht tot het schrijven ervan, maar mogelijk ook via regelmatig terugkerende vaste inkomsten. Zijn disputant in Hulst, Limmer, beschuldigde hem ervan dat hij een wekelijkse uitkering kreeg van de bisschop van Gent¹⁸⁹ en Allossery vond in het archief van het Bisdom Gent bewijzen van periodieke betalingen aan Van Geluwe door het Sint Annahospitaal. Hij veronderstelde dat Van Geluwe daar gereformeerde zieken onderwees. Dat zou natuurlijk wel kunnen passen in de vele activiteiten van Van Geluwe. In enkele boeken schreef hij over het bezoeken

¹⁸⁴ Brand, *De geschiedenis van Hulst*, 279.

¹⁸⁵ Cloet en Collin, *Het bisdom Gent (1559-1991)*, 143.

¹⁸⁶ Geluwe, *De ontledinghe van dry verscheyden boecken*, 424.

¹⁸⁷ Arnout van Geluwe, *Het verlorene proces, ofte redenkampstrydt tusschen domine Gysbertus Voetius ende Arnout van Geluwe tot verdedinghe van den af-getrocken masker van Domine Voetius wederleyt op den gheleenden naem van Jansonium van Goutswaert* (Antwerpen, 1658).

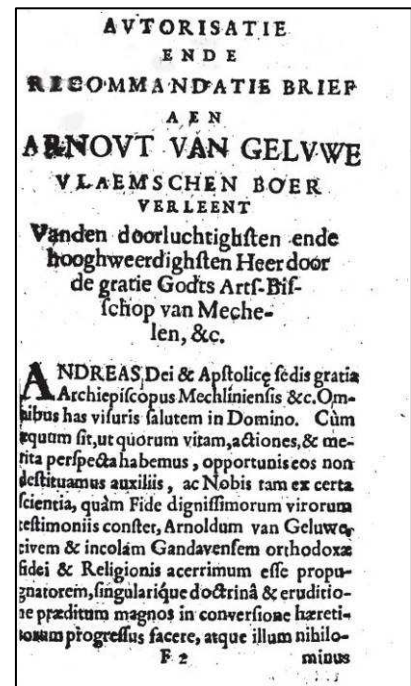
¹⁸⁸ Geluwe, *Den afgetrocken masscher*, 5.

¹⁸⁹ Pieterskerck, *Den Klyfhamer der Waerheyt*, 11.

van zieken en stervenden en ook wijdde hij het boek *Wat nieuws uit de parochie van Laren* aan zijn bekering van drie gereformeerde gevangenen.¹⁹⁰ Meerdere van zijn tegenstanders wezen hem op de afhankelijkheid en de relatie met de bisschop van Gent. Tegularius waarschuwde in zijn boekje *Oprecht Bericht* de bisschop van Gent met de woorden ‘Hy schuylt nu onder de vleughelen van den bisschop van Gendt; mettertijt sal den bisschop ghewaer worden watter in den Man schuylt. Ten zy dat hy hem gheweldigh weet inde mouw te houden’.¹⁹¹

In enkele opdrachten en offerbrieven van de vele boeken die Van Geluwe aan bisschop Triest heeft opgedragen is indirect op te maken dat Van Geluwe geldelijke steun verwachtte van de bisschop. Ook de opvolgers van Triest, de bisschoppen Vanden Bosch en D’Allamont, bleven Van Geluwe steunen. Een voorbeeld hiervan betreft de aankoop van boeken met de titel *De verborgehen wonderbaere worstelinghe van Esau ende Jacob (...)*.¹⁹² Het boek had Van Geluwe opgedragen aan D’Allamont in 1667 met de woorden ‘Hiermede vertrouwend dat Uwe Doorluchtigheyt mynen geringhen arbeyt niet en zal versmaden, maer danckelyck zult ghelieven te ontfanghen’. Enige tijd later werden er van de stadsrekening van Gent 6 ponden overgemaakt voor 26 boeken.¹⁹³ Steun kreeg Van Geluwe ook van de aartsbisschop van Mechelen, In zijn boek *Voorlooperken tot waerschouwinghe* kon hij trots een aanbeveling en autorisatie opnemen van de bisschop van Mechelen.¹⁹⁴

De motieven van Van Geluwe waren echter zeker niet alleen van materiële aard. Natuurlijk als boekverkoper was een goede relatie met de bisschop en de plaatselijke overheden van Gent belangrijk, maar de beweegredenen van Van Geluwe kenden zeker ook een religieuze achtergrond. Hij vond dat hij een missie te vervullen had.

Figuur 13: Brief Aartsbisschop

¹⁹⁰ Geluwe, *Wat nieuws uit de parochie van Laren*.

¹⁹¹ Geluwe en Tegularii, *Licht op den kandelaer en oprechte bericht*, 85.

¹⁹² Arnout van Geluwe, *De verborgehen wonderbaere worstelinghe van Esau ende Jacob, seer nut ende dienstigh voor alle weetghierighe curieuse gheesten, die de [...] predestinatie, neuswyselyck met Calvinus willen ondersoecken; waer in dat claer uyt Godts woort aenghewesen wordt, in wat een Godts lasterlycke dwaelinghe dat sy vervallen* (Gent, 1667).

¹⁹³ Allossery, 'Arnold van Geluwe', 328.

¹⁹⁴ Geluwe, *Voorlooperken tot waerschouwinghe*.

Was deze missie het terugbrengen van gereformeerden naar de moederkerk? In zijn boek *Veerthien stercke beweeghreden*, somde hij trots met naam en toenaam zesenvijftig personen op, die weer teruggekeerd waren tot de rooms-katholieke kerk.¹⁹⁵ Ook in andere boeken werd uitvoerig melding gemaakt van teruggekeerde spijtoptanten. Dit was en bleef een actueel thema. Ook zijn tegenstanders liepen daarmee te pronken, zoals Tegularius, die schreef dat na het dispuut tussen hem en Van Geluwe in Pijnacker er niemand “is afgevalle van onse Leere”. De disputerenden maken beide gebruik van de zelfde retoriek ten aanzien van het winnen en herwinnen van ‘zieltjes’.¹⁹⁶

In een van zijn eerste boeken verwoordde Van Geluwe zijn doelstelling als volgt: “Ik heb het katholieke geloof altijd openlijk beleden en heb ‘andere lieden tot het selve trachte te beweghen by middel van mijn onderwysinghe ende menichvuldighe disputatien die ick door Godts gratie ten aanhore van mensche teghens de geusche Predicanten hebbe uytghevoert’.

Zijn acties in Staats-Vlaanderen en westelijk Staats-Brabant passen in deze doelstelling en waren niet direct gericht op het weer terugbrengen van gereformeerden naar de Katholieke kerk. Zijn acties in de grensstreek getuigen van een brede doelstelling. In de drie onderzochte disputen zien we naast vele parallellen ook verschillen, verschillen in zowel doelstellingen als in beoogd publiek. Verschillen, die een directe relatie hebben met religieuze verhoudingen in de steden en gebieden halverwege de zeventiende eeuw.

In steden met katholieke meerderheden, zoals Hulst, Sas van Gent en Putte, was zijn doelstelling toch vooral om deze te steunen en een hart onder de riem te steken. Dat geldt ook voor delen van het platteland, zoals Hulster-Ambacht. In steden waarin de katholieken een minderheid vormen, zoals IJzendijken en Aardenburg bijvoorbeeld ging hij meer actief de gereformeerden en doopsgezinden bestrijden. Mogelijk met de hoop om wat van het verloren gegane terrein te heroveren, maar vooral ook om de minderheden, die het hier moeilijker hadden, te ondersteunen en ze argumenten te geven in hun dagelijkse confrontatie met anders gelovigen. Zowel in Putte als in Aardenburg richtte Van Geluwe zich ook nadrukkelijk op de groep zoekenden en twijfelaars die vanuit het Zuiden naar het Noorden trokken om daar predikanten van naam te horen preken.

¹⁹⁵ Geluwe, *Veerthien stercke beweeghreden*, 73.

¹⁹⁶ Geluwe en Tegularii, *Licht op den kandelaer en oprechte bericht*, 89.

Een ander facet van Van Geluwes beweegredenen en motieven is naar mijn mening nog zijn persoonlijke eer, een religieuze eer die verdedigd moest worden. Hiervoor daagde hij tegenstanders uit van allure, bij voorkeur vooraanstaande predikanten. Opvallend, maar volstrekt passend in deze lijn, zijn dat vaak vertegenwoordigers van een actieve stroming binnen de Nederlandse Gereformeerde kerk, de Nadere Reformatie. Zo daagde hij Voetius, Lodenstein, Costerius, Wittewrongel en Tegularius uit. Hij wilde met hen disputeren en zo de religieuze degens kruisen. Hoewel hij ze op vele manieren uitdaagde, vooral via zijn boeken, waren er maar enkelen bereid om met hem een dispuut aan te gaan.

Toch boden ook niet gehouden disputaties voldoende stof om veel boeken te schrijven en uit te geven. Boeken die zowel in de Republiek maar ook in de Zuidelijke Nederlanden in groten getale gekocht werden, getuige de nu nog in verschillende bibliotheken terug te vinden exemplaren. Dit paste in het beeld van de levendige religieuze belangstelling halverwege de zeventiende eeuw. Van de 328 geregistreerde boeken, die in 1650 in de Republiek verschenen, gingen er meer dan 35% over godsdienstige onderwerpen.¹⁹⁷ De publicitaire waarde van de boeken van Van Geluwe moet niet onderschat worden. De bekendheid van Van Geluwe blijkt tevens uit het gegeven dat meerdere contemporaine auteurs gemeend hebben om aandacht aan hem te moeten besteden. Meestal waren het diegenen die door Van Geluwe zelf aangevallen waren, zoals Tegularius en Ravenbergius, maar vaak ook auteurs die alleen zijn boeken gelezen hadden en bestreden, zoals Hagenbos en de dichteres Van Ghendt.

¹⁹⁷ Frijhoff en Spies, *1650 Bevochten eendracht*, 359.

5. Conclusie

In 1648 kwam er een eind aan de oorlog met Spanje. De slechts enkele jaren ervoor veroverde gebieden, Staats-Vlaanderen en Staats-Brabant, werden definitief ingelijfd bij de Republiek. De juiste grenzen van deze nieuwe gebieden werden pas een tiental jaren later vastgesteld. Hierdoor ontstond er in deze grensstreken een politiek en religieus machtsvacuüm. Dit was vooral het geval in de gehuchten en dorpen op het platteland. De grotere steden kregen al snel nieuwe bestuurders en er werd vanuit de Staten-Generaal een actief politiek en religieus beleid ingezet. Al onmiddellijk na de inlijving wensten de Staten-Generaal in deze gebieden de reformatie in te voeren. Dat bleek een moeizaam proces. Grote delen van deze Generaliteitslanden hadden decennia lang onder invloed van de contrareformatie gestaan. Vanuit Zeeland en Holland werden vele energieke predikanten ingezet om de gewenste reformatie te doen slagen. Zoals ook elders in de Republiek waren de katholieken in deze gebieden nu terecht gekomen in een situatie waarin ze politiek en religieus tot tweederangs burgers gedegradeerd waren. Naast acceptatie en zich gedeinsd houden, groeide op vele plaatsen een hernieuwde zelfverzekerdheid. Katholieken legden zich niet neer bij de ontstane situatie en gingen de confrontatie aan. Het voorbeeld van de katholieken in Nidorp, die letterlijk het recht in eigen hand namen en hun priester met geweld beschermden, is daar een voorbeeld van. Ook al volgde er op dit voorval wel strenge straffen, omdat men in de ogen van de Staten-Generaal nu wel te ver gegaan was.

De nieuw benoemde predikanten hadden het op vele plaatsen in Staats-Vlaanderen en Staats-Brabant moeilijk in een vijandige omgeving. Ze werden geboycot en moesten vaak door een sauvegarde begeleid worden naar hun pas geconfisqueerde kerken, zoals we gezien hebben bij predikant Finson in Putte. Toch moest er gezocht worden naar vormen van wederzijdse acceptatie en de katholieken moesten zich erbij neerleggen dat ze definitief een minderheid geworden waren.

Dit was echter niet de missie die Van Geluwe voorstond. Confrontatie was het devies van iemand als Van Geluwe. Gevoed door de actieve en inspirerende bisschop Triest ging Van Geluwe in het grensgebied van Staats-Brabant en Staats-Vlaanderen de strijd aan. Als leek kon hij zich daar vrij bewegen. Als leek was hij zo een vooruitgeschoven pion van de zuidelijke bisschoppen. Een rol die hij ook wenste. Een rol die paste in zijn eigen eerbeleving, zijn eigen missie. Een rol ter verdediging en

verspreiding van het in zijn ogen enige en ware geloof. Een rol die hem naast bekendheid, eer en roem ook nog voorzag in zijn broodwinning.

Figuur 14 De Vlaemsche Boerenknodse van Van Geluwe

Twijfelaars moesten overtuigd worden, dwalenden moesten terugkeren, onderdrukten moesten gesteund worden. Van Geluwe schreef niet alleen boeken en gedichten voor hen, maar zocht hen op en ging de discussie aan met zijn tegenstanders. Hij zocht nadrukkelijk de openbare ruimte op voor zijn redetwisten. Hij gedroeg zich als een apologet en gebruikte bij de verdediging van zijn geloof een scala van propagandamiddelen.

Van Geluwe wilde met zijn activiteiten meerdere doelstellingen realiseren. De belangrijkste waren om de katholieken, die tot minderheid verworden waren te steunen en te sterken in hun dagelijkse problemen, die de keuze van hun religie met zich meebracht. De boeken en de twistgesprekken waren in zijn ogen nodig voor deze bevolkingsgroep, die zich gedegradeerd zag als tweederangs burgers en die de eigenwaarde dreigde te verliezen. Hij wilde hen steunen in hun zoektocht naar een nieuwe identiteit. Om voldoende publieke belangstelling te wekken gebruikte hij daarvoor een populair middel uit de zestiende eeuw, het duelleren, verpakte dat in de vorm van twistgesprekken met gereformeerde predikanten, om daar vervolgens met de bloeiende boekdrukkunst uit de zeventiende eeuw een groot publiek mee te bereiken. In zijn polemieken was hij een laatbloeiër, maar met zijn twistgesprekken en boeken voorzag hij in een 'moderne' behoefte. Hij was zo de juiste man op de juiste plaats,

een man van zijn tijd. Er was een markt voor zijn boeken en hij kon ermee een groot publiek bereiken.

De acties van Van Geluwe markeerden ook het einde van een tijdperk. In de tweede helft van de 17de eeuw werden er nog nauwelijks polemische debatten gevoerd. De grenzen waren getrokken, zowel letterlijk als figuurlijk, zowel staatkundig als religieus. Er waren onomkeerbare ontwikkelingen in gang gezet. De Zuidelijke Nederlanden hadden hun eigen duidelijke herkenbare katholieke identiteit gekregen. Een identiteit vol van uiterlijk vertoon. Bedevaarten, imposante kerken en kleurrijke processies, zoals bij de barokke basiliek van Onze-Lieve Vrouw van Scherpenheuvel, waren de contrareformatorische ijkpunten van dit hernieuwd katholieke bewustzijn. In de Republiek echter waren dergelijke geloofsuitingen uit de openbare ruimte verdwenen. Ze waren bijna geheel teruggedrongen tot de privésfeer. Schuilkerken

Figuur 15: Beeld Van Geluwe

werden getolereerd, al was daar vaak het betalen van recognitiegelden aan de plaatselijke overheden voor nodig. In de loop der tijd zouden de religieuze spanningen binnen de Republiek afnemen en zou de omgangsoecumene steeds meer vorm krijgen.

Van Geluwe echter was er niet de persoon naar om zich daar zomaar bij neer te leggen. Zijn acties en boeken bleven getuigen van een voortdurende strijd lust. Zijn confrontaties tekenden zo ook de moeizame weg van acceptatie en samengaan.

Een aantal vragen welke de publieke confrontatie tussen de predikant Finson en de katholieke leek Arnout van Geluwe oproep, zijn in deze scriptie aan de orde gekomen. Daarbij kwam

ook de bijzondere persoonlijkheid van deze ‘Vlaemsche Boer’ naar voren. Tot op heden had deze Arnout van Geluwe nog nauwelijks aandacht gekregen van de Nederlandse historici. Met deze scriptie wilde ik deze unieke leek en polemist uit die vergetelheid ontrukken. Slechts een deel van zijn grote oeuvre heb ik hier kunnen belichten. Mogelijk is deze scriptie een stimulans voor historici in Nederland of België om deze kleurrijke polemist nader te onderzoeken en te analyseren. In zijn geboorteplaats Ardoos was hij echter nooit helemaal vergeten. Op verzoek van enkele

dorpelingen werd eind negentiende eeuw een gipsen model voor een standbeeld door beeldhouwer Pieter Boncquet gemaakt. Het beeld is echter nooit in brons of steen gemaakt. Wel is er in 1965 een straat in Ardoonie naar hem genoemd.

Ik zal hem altijd voor me blijven zien als de man die staande voor de deur van het kleine kerkje een heftig twistgesprek aangaat met predikant Finson. Dat alles met maar een doel, zoals hij dat formuleerde in de slotzin van vele van zijn boeken:

KIEST EEN VOOR AL

Armoed van gelijke

5 Maert 1665.

Literatuur en afbeeldingen

Afbeeldingen

Figuur 1: Van Geluwe achter zijn schrijftafel.....	24
Figuur 2: Spotprent op Cabeljau	30
Figuur 3: Van Geluwe, Calvin en Gereformeerde predikanten	34
Figuur 4 Een keting van Polemieck.....	37
Figuur 5 De Leugenwebbe.....	38
Figuur 6: Katholieke en gereformeerde streken en steden.....	43
Figuur 7: Aardenburg e.o. 1665	44
Figuur 8: Hulst e.o. 1665	47
Figuur 9: Putte e.o. 1665.....	51
Figuur 10: IJzendijke e.o. 1665.....	55
Figuur 11: Standbeeld Waterlandkerkje	57
Figuur 12: Bisdome Gent 1642.....	60
Figuur 13: Brief Aartsbisschop	62
Figuur 14 De Vlaemsche Boerenknodse van Van Geluwe.....	66
Figuur 15: Beeld Van Geluwe	67

Figuren voorpagina en 1,2,3,4,13 en 14 zijn overgenomen uit de boeken van Van Geluwe.

Figuren 7,8,9 en 10 uit een herdruk van de Atlas van Maior 1665 van Joan Blaeu

Figuur 5 uit *'t Spoor der dichters* van Annelies de Jeu

Figuur 6 uit *Over de geschiedenis van de kerken in Zeeuws-Vlaanderen* van K.J.J. Brand en W.P.J. Brand.

Figuur 12 uit *Het bisdom Gent (1559-1991)* van Michel Cloet en Ludo Collin.

Alle overige afbeeldingen zijn eigen foto's.

Dankwoord

Tot slot wil ik ieder bedanken die mij geholpen en gesteund hebben bij het maken van deze scriptie.

In het bijzonder mijn vrouw Marijke die me tijdens mijn hele studie altijd gestimuleerd heeft, als eerste mijn teksten doorlas en voorstellen deed tot verbetering.

Daarnaast wil ik ook mijn dochter Mariken en Toos van Agtmaal bedanken voor hun kritische analyse van deze scriptie.

Tot slot gaat mijn dank uit naar dhr. Lucien van Acker, voorzitter van de Heemkundige Kring 'Ardoie - Koolkamp'. Zijn enthousiaste verhalen en notities over Arnout van Geluwe stimuleerde mij om deze bijzondere polemist nader te onderzoeken.

Bronnen

- Cabeljau, Petrus, *Catholiick memory-boeck der Gereformeerde, gestelt tegen het Roomsche-memory-boeck der paus-gesinde. Waar in verhandelt werden alle de poincten der religie die in verschil stān tusschen de.* (Leiden, 1661).
- Cole, Nicolaes, *Eenighe motiven, met noch op merckens waerdighe spoorslaghen, die Nicolaes Cole beweegt hebben, om de Nieu Ghereformeerde Kercke te verlaten, ende hem te begheven in den salighen schoot vande oude.* (Antwerpen, 1659).
- Coninck, Simon, *Ontdeckten leughen-geest van alle af-ghedwaelde leeraers, namentlyck van D. Iacobvs Lydivs, predicant tot Dordrecht ende van D. Petrus Cabbelliaev, predicant tot Leyden &c. ...* (Antwerpen, 1651).
- Costerus, Franciscus, *Bewijs der ouder catholycker leeringhe, met antwoorde op sommige teghenstellinghen.* (Antwerpen, 1595).
- Geluwe, Arnout van, *Beghonnen proces ofte redenkampstryt, tusschen Arnout van Geluwe ende Ioannes Maelgie.* (Gent, 1658).
- . *Belydenisse van Rebecca Broeckers vut 'sGraven-haegh inde welcke sy is af-sweerende alle oude ende nieuwe ketterijen.* (Antwerpen, 1650).
- . *Catholijcken echo, ofte waeren Gendtschen wedergalm, teghen de valsche opwerpende stemme van onse daghelijcksche overkomende ghepretendeerde ghereformeerde, waer in de bysonderste hoofstucken des gheloofs gehandelt worden.* (Antwerpen, 1649).
- . *Cort verdoogh, hoe ongheluckigh dat den ghepretendeerden ghereformeerden predicant vanden ouden man, by Ysendijcke, heeft leeren achterwaert gaen, naer dat hy sonder reden seer onbedachtelijck ende.* (Antwerpen, 1659).
- . *Davids slingher teghen Goliath, ofte eerste, corte ende bondighe catholycke antvvoorde op een seker, bedriegelyck, ghereformeert boecksken teghen Arnout van Geluwe, door ghe-intituleert, utheyscher ofte dvvasen Goliath dat is Den Vlaemschen boer teghen Cornelivs Gendtman.* (Antwerpen, 1653).
- . *De ontledinghe van dry verscheyden Nieuw-Ghereformeerde martelaers boecken, ofte redenkampstrydt tusschen de Lutheriaenen, Calvinisten ende Wederdoopers.* (Antwerpen, 1656).
- . *De tweede disputatie tusschen Herm. Tegularius ... ende A. van Geluwe, ofte het slot voor den onghetoomden mondt Herm. Tegularii, teghen seker pasquil, gheintit H. Tegularii oprecht bericht.* (Antwerpen, 1650).
- . *De verborghen wonderbaere worstelinghe van Esau ende Jacob, seer nut ende dienstigh voor alle weetghierighe curieuse gheesten, die de predestinatie, newswyselyck met Calvinus willen ondersoeken; waer in dat claer uyt Godts woort aenghewesen wordt, in wat een Godts lasterlycke dwaelinghe dat sy vervallen.* (Gent, 1667).
- . *De Vlaemsche boeren knodse, om den ydelen loosen alarm uytgheblasen van domine Hamerstede nieu ghereformeert predicant van Maestricht als roock te doen verdwijnen.* (Gent, 1664).
- . *Den afghetrocken masscher van het vermomdt ghereformeert louter woordt*

- Godes, waer onder dat ghevonden zijn 188 merckelijcke trouweloose misslaghen, die de staeten bijbel oversetters begaen hebben.* (Antwerpen, 1652).
- . *Den blyden waerhheydt sprekenden Vlaemschen nachtegael, ghestelt teghen eenen droeven Godtslasterlijcken Hollandschen koeckoeck sangh, onlanghs droef-gheestigh ghesonghen inde wijdt-vermaerde stadt.* (Antwerpen, 1657).
- . *Den gheestelijcken jaegher van Sampsons vossen, inhoudende hondert ende vijftich catholijcke vraeghen, in't licht gegeuen, alle nieu gesinde predicanten uyt liefden tot vriendelick be-antwoordinghe voorghestelt.* (Gent, 1648).
- . *Den rampsaligen onderganck van de schriftureloose, Nieu Gereformeerde Kercke, ofte den ganschen handel van een openbaere dispvtatie tusschen Arnovt van Geluwe ende Nicolaes Cole Vlissingher,* (Gent, 1659).
- . *Dobbel Slot, ofte, klare ende waerachtighe ontdeckinghe van eenen verdraeyden leughengheest, schuytende tot Delft, onder den name van eenen ghepretendeerden Ghereformeerden, met name Abraham Willemsen Blijvenborgh breuck-Meester teghen sijn valsche ontdeckinge.* (Antwerpen, 1650).
- . *Een onverwinnelycke Schrift-matighe Roomsche Catholycke belydenisse des gheloofs, van Godt den Vader, Godt den Soon, Godt den H. Gheest ofte Een Schriftmatighe teghengift, ghesteldt teghen de onschriftmatighe belijdenisse der nieuwghesinde Wederdooperen, voor desen uyt-ghegheven ... door Francoys de Knuyt, ende nu wederlegt door Arnoudt van Geluwe Hier is noch by-ghevoeght een openbare disputatie ghehouden inde stadt van Aerdenborgh inde volle vergaedinghe vande kercke der Weder-doopers, tusschen Arnoudt van Geluwe, ende Baudewijn de Meyer, den ghepretendeerden Bisschop der Wederdoopers.* (Antwerpen, 1654).
- . *Het derde deel, vanden Catholycken echo, ofte waeren Gendtschen vvedergalm teghen een ghepretendeert ghereformeert sermoon ghepreekt door Arnout Vinson.* (Antwerpen, 1649).
- . *Het goddelyck trompet over Hollant ofte den grouwelycken hollantschen donderslagh, dat is, een onverwachte, korte ende straffe goddelijcke änsprake tot alle ghereformeerde predikanten van Hollandt.* (Roermond, 1655).
- . *Het licht op den kandelaer ghestelt tot verlichtinghe der niewghezinden.* (Gent, 1647).
- . *Het tweede deel vanden Catholycken echo, ofte waeren Gendtschen vvedergalm teghen de ... stemmen der ghepretendeerde ghereformeerde.* (Antwerpen, 1649).
- . *Het verloren proces, ofte redenkampstrydt tusschen domine Gysbertus Voetius ende Arnoudt van Geluwe tot verdedinghe van den af-getrocken masker van Domine Voetius wederleyt op den gheleenden naem van Jansonium van Goutswaert.* (Antwerpen, 1658).
- . *Kort bericht van 't ghene ghepasseert is over't beroep tot een vriendelijcke conferentie tusschen Adamum vander Hulck ghepretendeert voor-vechter der ghereformeerder religie ende Arnoudt van Geluwe Vlaemschen boer.* (Antwerpen, 1651).
- . *Kort verhael van een achthienjarighe Hollandtsche reyse, ghewandelt van eenen Vlaemschen boer.* (Antwerpen, 1650).
- . *Veerthien stercke beweeghreden vanden godtsaligen uytganck, van ses-en-vijftich gereformeerde uyt het nieuwe gereformeerde Babylon.* (Antwerpen, 1657).

- . *Verzameling : Het licht op den kandelaer ghestelt tot verlichtinghe der nievv-ghesinden ... Hier is oock by gevoeght Het oprecht bericht Hermanni Tegularij ... Oock Het slot op den mond, voor den onghetoomden Hermannus Tegularius ... Als mede, Den gheestelycken iagher van Sampsons vossen.* (Antwerpen, 1650).
- . *Voorlooperken tot waerschouwinghe van alle eenvoudighe herten over het nieuw verdicht ghereformeert Memorie boeck, uytghegheven door Domine Petrus Cabeljau, regent vande... theologie tot Leyden.* Antwerpen, 1661.
- . *Wat nieuws wt de prochie van Laren by Ghendt in Vlaenderlandt, van dry ghemiste gevsemartelaers, François de Scheere, Iooris de Wilde ende Lucas de Pauvv.* (Gent, 1652).
- . *Zee-brandt om te verdrijven alle de archlistighe zeemonsters ... oft Een schriftmatighe verdedinghe van het Catholyck memorieboeck, teghen Pieter Cabeljaus Nieuw-ghereformeerde memorie-boeck.* (Antwerpen, 1663).

Geluwe, Arnout van en Hermanni Tegularii, *Het licht op den kandelaer ghestelt tot verlichtinghe der nievv-ghesinden, om lichtelijck te vinden de sichtbaere kercke Gods ... : Hier is oock by gevoeght Het oprechte bericht Hermanni Tegularii,* (Antwerpen, 1650).

Ghent, Everarde van, *Provisionele openinge van de leugenwebbe van eenen Vlaemschen boerenwever, genaemt Aernout van Geluwe ... : Eerste deel.* (Amsterdam, 1653).

Hagenbos, Gerart, *Oprecht ondersoek op □t eerste deel van den Gentschen weder-galm, uytgaende op den Naem van een Vlaemschen boeren wever, ghenaemt Arnout van Geluwe, van Hardoyen.* (Rotterdam, 1652).

Hunnius, Balduinus, *Het staatische Vlaanderen, of de Zeeuwsche buise, de welke met de veranderinge, die 't zeewaater aan de Zeeuwsche eylanden heeft gegeven.* (Middelburg, 1718).

Knuyt, Frans, *Een korte bekentnisse onses geloofs. Van Vader, Sone, en de H. Geest, den Heiligen Doop, het ampt der overheyt, ende het eed-sweeren : met eenighe Christelijcke ghebeden.* (Amsterdam, 1642).

Lake-Kooper, C.H.S.M., *Den nieuw-vertoonden onverbrekelicken hoek. : remonstrerende de ware oudtheyt en de oude waerheyd. : mitsgaders: de nieuwe opinien ofte de opinieuse nieuwigheden van de Calvino-Gomaariste kerck, tot.* (Antwerpen, 1648).

Lydius, Jacobus, *Roomsche meesterstück van heer Simon de Koningh, Minder-broeder tot Mechelen, ontdeckt.* (Dordrecht, 1650).

Ouder-kercke, Christophorus, *Monsteringh van de Geuse martelaers ende verlore proces van haren advocaet, D. Ioannes Hoorenbeeck* (Mechelen, 1649).

Pieterskerck, Christiaen, *Den klyfhamer der waerheydt, om te vermorselen het tweede leugenachtigh Comediants-thooneel ... opherecht door Sigismundus Limmer ... Door C. V. P. K. eenen liefhebber der vvaerheydt.* (Antwerpen, 1653).

Pieterskerck, Christiaan Adamsz van, *De bril voor alle verdonckerde ghesichten, om klaer te sien de versierde oudtheden, ofte de ware nieuwigheden van de nieuwe leere der Calvinisten, diemen hedensdaeghs noemt Gomaristen en Arminianen.* (Munster, 1646).

Pieterskercke, Christiaan van, *Een commediants tonneel eerst opgherecht door den konstighen bouw-meester Sigismundus Limmer substituyt bailliu van Hulster-Ambacht ... op het welck bethoont wordt dat Sigismundus Limmer ende Gedeon Vanus hun partije niet wel ghespeelt en hebben.* (Antwerpen, 1652).

Ravensbergius, Simon, *Den overtuyghden papist, ofte Een heylsame remedie tegen de bittere galle in seker tractaetje genaemd Den blijden waerheydt-sprekende Vlaemsche nachtegael, gesteldt tegen eenen droeven Godslasterlijke Hollandschen koekkoek-zangh.* (Haarlem 1657).

———. *Een breydel, voor den paepsche ende Vlaemsche woel-water, ofte een wederlegginge van een lasterlick schrift genaemd De boven-zang ofte reden-kampstrijdt van den Vlaemsche arend, nopende de transsubstantiatie: ende een antwoord op een mengelmoes van een-en-tsestigh paepsche propositien, door eenen Arnout van Geluwe tot Gent, in 't licht gegeven: ingesteld tot dienst der eenvoudige,* (Haarlem, 1659).

van Teylingen, Augustin, *Den nievwen speculativen tour a la mode speel-waghen, inden welcken nu teghenwoordigh svvieren ende rijden alle nieuwve gheestdrijvende Quakers, Independenten, Socinianen, ende andere HH. propheten.* (Amsterdam, 1657).

Willemsz Willem, *Verhaal ofte verklaringe van't gunt schout, burgemeestren, ende scheepenen der steden Nieudorp, is gerescontreert in't visiteren van de paapsche vergaderinge, op de sijdwind, in den banne van Oude.* (Zardam, 1649).

Wilsenius, Abraham. *Den ydelen roem Roberti de La Planche, prediker in 't Jesuyten klooster, over de valschelijck ghemeende vervalsinghe des gereformeerde bybels, enz. In eenighe brieven over en weer geschreven.* (Amsterdam, 1649).

Wit, Petrus. *Delfschen Donderslagh : ofte korte aensprake aen de bedroefde gemeente van Delf by een schricklich Oordeel Godts besoeh.* (Rotterdam, 1654).

Literatuur

Wouters, A en P. Abels, *Nieuw en ongezien : kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621.* (Delft, 1994).

Abels, Paul H.A., 'Kerk en religie in het leven van Johannes Vermeer' in *De Hollandse samenleving in de tijd van Vermeer*, Donad Haks ed. (Den Haag, 1996).

van Acker, Lucien., 'Arnout van Geluwe' in *West-Vlaanderen: Tweemaandelijks*

tijdschrift voor kunst en cultuur, 1964. 240-242

Adriaanse, J., *Beelden uit het verleden van Hulst en zijn ambacht : een reeks historische schetsen, uit de laatste 8 eeuwen, tot een Gedenkboek vereenigd bij gelegenheid der Hulstersche Feesten van 1930.* (Amsterdam, 1940).

Agtmaal, J.van, *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 700-jarig bestaan van Huybergen : 1264-1964*, (Huybergen, 1964).

Allossery, P., 'Arnold van Geluwe' in *Annales de la Société d'émulation de Bruges*, 62ste jaargang (Brugge 1912). 280-329

Arblaster, Paul, *Antwerp & the world : Richard Verstegan and the international culture of Catholic reformation.* (Leuven, 2004).

Blommaert, Ph., *De Nederduitsche schrijvers van Gent.* (Gent, 1861).

Bots, Hans, *Adversaria Pontiani : verspreide geschriften van Pontianus Polman.* (Amsterdam, 1974).

Bouwman, W., *Geloof in Nederland.* (Zwolle, 2008).

Brand, K.J.J. en W.P.J. Brand, *Over de geschiedenis van de kerken in Zeeuws-Vlaanderen : teksten van de in het streekmuseum "West Zeeuws-Vlaanderen presenteert" (IJzendijke, 1986).*

Brand, P., *De geschiedenis van Hulst.* (Hulst, 1972).

Brienen, T., *Figuren en themas van de Nadere Reformatie.*(Kampen, 1987).

Buitendijk, W.J.C., *Het Calvinisme in de spiegel van de Zuidnederlandse literatuur der Contrareformatie.* (Groningen, 1942).

Carroll, Stuart, *Blood and violence in early modern France.* Oxford, 2006.

Cloet, Michel, en Ludo Collin, *Het bisdom Gent (1559-1991): vier eeuwen geschiedenis.* (Gent, 1991).

Dekker-Koster, C., *Het kerkje van Waterlandkerkje.* (Waterlandkerkje, 1990).

Deursen A.Th van, *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw.* (Amsterdam, 1992).

Eijnatten, Joris, *Nederlandse religiegeschiedenis.* (Hilversum, 2005).

Flament, A.J., *Catalogus der bibliotheek van het Rectoraat des Beggijnhofs te Amsterdam.* (Amsterdam, 1891).

Frijhoff, Willem, en Marijke Spies, *1650 Bevochten eendracht.* (Den Haag, 1999).

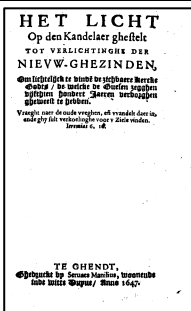

- Gabriëls, C., *Uit de geschiedenis van Huijbergen en van zijn Wilhelmiënenmonasterium*. (Zevenbergen, 1982).
- Gennip, Joep van, 'Een roomse strijder met pen en preek. Cornelius Hazart (1617 - 1690)' in *Tijdschrift Nederlandse kerkgeschiedenis*. (2007). 100-109
- Groenveld, S., *De tachtigjarige oorlog*. (Zutphen, 1983).
- Hollerbach, Marion, *Das Religionsgespräch als Mittel der konfessionellen und politischen Auseinandersetzung im Deutschland des 16. Jahrhunderts*. (Frankfurt am Main, 1982).
- Israel, Jonathan, *De Republiek, 1477-1806*. (Franeker, 2008).
- Jeu, Annelies de, *'t Spoor der dichtersessen :netwerken en publicatiemogelijkheden van schrijvende vrouwen in de Republiek (1600-1750)*. (Hilversum, 2000).
- Jong, Dominicus de, *Grenskapellen voor de katholieke inwoners der Generaliteitslanden*. (Tilburg, 1963).
- Pollmann, Judith, 'Burying the dead; reliving the past: ritual, resentment and sacred space in the Dutch Republic. in *Catholic communities in Protestant states : Britain and the Netherlands c.1570-1720*, Kaplan e.a. (Manchester, 2009). 84-103
- Klinken, L., *Opkomst en ontwikkeling van het schoolwezen binnen Delft (tot ± 1700) : bijdrage tot de kennis van ons schoolwezen uit de 16e en 17e eeuw*. (Delft, 1930).
- Kok, Th., *Dekenaat in de steigers kerkelijk opbouwwerk in het Gentse dekenaat Hulst 1596-1648*. (Tilburg, 1971).
- Kruitwagen, Bonaventura, *Catalogus van de handschriften en boeken van het Bisschoppelijk Museum te Haarlem*. (Amsterdam, 1913).
- Lieburg, F., *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816*. (Dordrecht, 1996).
- Marinus, Marie Juliette, *De contrareformatie te Antwerpen (1585-1676) : Kerkelijk leven in een grootstad*. (Brussel, 1995).
- Mooij, Charles Cornelis Maria de, *Geloof kan bergen verzetten : Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom 1577-1795*. (Hilversum, 1998).
- Nissen, Peter J. A., *De katholieke polemiek tegen de Dopers: Reacties van katholieke theologen op de doperse beweging in de Nederlanden (1530-1650)*. (Leiden, 1988).
- Polman, P., *Stalpart en zijn roomsche reijs*. (Tilburg, 1938).

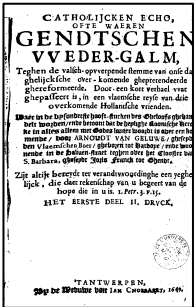
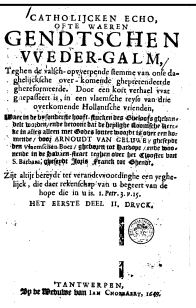
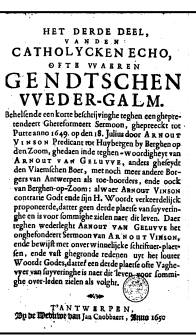
- Puffelen, Adriaan van, *Aernout Van Geluwe*. (Den Haag, 1984).
- Rogier, L. J., *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*. Deel 1 en 2 (Amsterdam, 1947).
- Roobol Marianne, *Landszaken de godsdienstgesprekken tussen gereformeerde predikanten en D.V. Coornhert onder leiding van de Staten van Holland (1577-1583)*. (Amsterdam, 2005).
- Snellaert, F. A., *Arnoud van Geluwe, bygenaemd de vlaemsche boer*. (Rousselaere, 1855).
- Toebak, P., *Kerkelijk-godsdienstig leven in westelijke Noord-Brabant, 1580-1652 : dekanale visitatieverslagen als bron*. (Breda, 1995).
- Van de Walle, C., *Siardus Bogaerts :de prior en zijn monasterium te Huijbergen, 1614-1670*. Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland 48. (Tilburg, 1980).
- Wamper, Herman, *Das leben der brüder Adrian Und Peter van Walenburch aus Rotterdam und ihr wirken in der erzdiözese Köln bis zum jahre 1649. ein beitrag zur geschichte der gegenreformation*. (Köln, 1968).

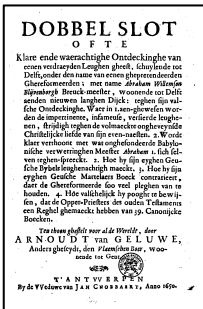
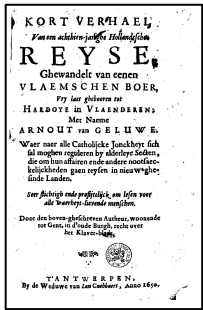

Bijlage1

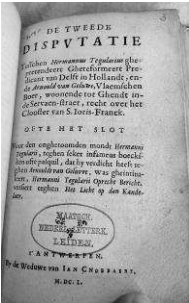
Overzicht werken Arnout van Geluwe.

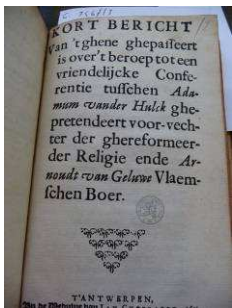

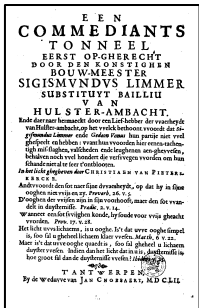
- Alle opgesomde titels zijn terug te vinden in de Universiteitsbibliotheken in Nederland en België.
- Van de meeste titels heb ik kopieën van de volledige test in PDF formaat of als fotobestand.

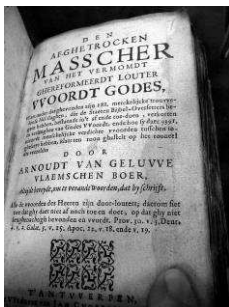

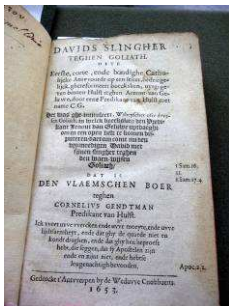
Nr	Jaar	Titel		Opdracht	Approbatie	Thema	Bijzonder
1	1646	De bril voor alle verdonkerde ghesichten , om klaer te sien de versierde oudtheden, ofte de ware nieuwigheden van de nieuwe leere der Calvinisten, diemen hedensdaeghs noemt Gomaristen en Arminianen		-	I.D. S.T.L.	Onder pseudoniem Christiaan Adamsz. van Pieterkerck. Fictief dispuut in Zoetermeer. Tegen J. van Lodenstein.	Zeer waarschijnlijk van Geluwe. Met gedicht. Twee versies van boek bekend.
2	1647	Het licht op den kandelaer ghestelt tot verlichtinghe der nieww-ghезinden ... (ghedruckt by Seruaes Manilius ...: Te Ghendt, 1647).		Antonius Triest Bisschop van Gent	N. Breydel (Cantor St- Baafs)	Verslag disputatie met 5 predikanten o.a. H. Tegularius uit Delft in Pijnakker.	Aanwezige schout en schepenen met naam genoemd. Tegularius reageert erop met het boek <i>Oprecht bericht</i>
3	1648	Den gheestelijcken jaegher van Sampsons vossen , inhoudende hondert ende vijftich catholijcke vraeghen, in't licht gegeuen, alle nieu gesinde predicanten uyt liefden tot vriendelick be-antwoordinghe voorghestelt /. (ghedruckt by Bavdewyn vanden Berghe ...: Te Ghendt, 1648).		J. vd Sluys Magistraat Gent.	N. Breydel	150 vragen , die de gewone man moet stellen aan predikanten	Handboekje. Lofprijzing op AvG. Nieuwjaarsliedje.

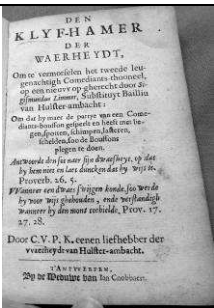
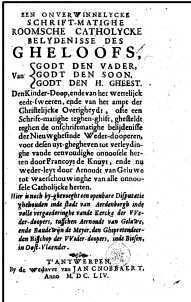
Nr	Jaar	Titel		Opdracht	Approbatio	Thema	Bijzonder
4	1649	<i>Catholijcken echo, ofte Waeren Gendtschen weder-galm, teghen de valsch-opwerpende stemme van onse daghelijcksche over-komende ghepretendeerde ghereformeerde, waer in de bysonderste hoofd-stucken des gheloofs ghehandelt worden ... het eerste deel.</i> (by de weduwe van Ian Cnobbaert: t'Antwerpen, 1649).		Schepenen Stad Gent	N. Breydel	Dispuut binnen Gent met 3 Holanders. Vele bekende thema's. herberg gesprek. Monoloog meer.	Tweede druk Adres vermeld AvG Opsomming Pausen - Successie. Ook hier reactie op door Gh. Haghebos (ds. Sterrewoudt)
5	1649	<i>Het tweede deel vanden Catholycken echo, ofte Waeren Gendtschen vveder-galm ... teghen de ... stemmen der ghepretendeerde ghereformeerde, door Arnoudt van Geluvve ... [Frederik Bouttats, Arnold Loemans, Jan Thomas II].</i> (by de weduwe van Jan Cnobbaert: T'Antwerpen, 1649).		M. vd. Gracht Hoogbaljuw Land van Waes	N. Breydel	Verslag dispuut Hulst te Clinge. (14 juli 1649). Toehoorders en getuigen.	Prenten en afspraken regels dispuut !
6	1649	<i>Het derde deel, vanden Catholycken echo, ofte VVaeren Gendtschen vveder-galm [...] teghen een ghepretendeert ghereformeert sermoon ghepreekt ... door Arnout van Geluvve ...</i> (by de weduwe van Jan Cnobbaert: T'Antwerpen, 1649).		Gaspar Nemius. Aartsbisschop van Cameryck	G. Bolognino S.Th. Antwerpen	Dispuut in Putte 18 juli 1649. Vinson Predikant Huybergen	Attestatie notaris Ghijsberti.

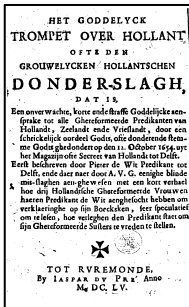
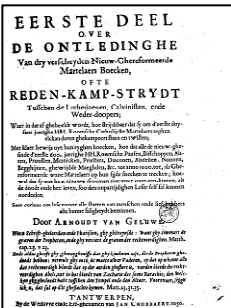
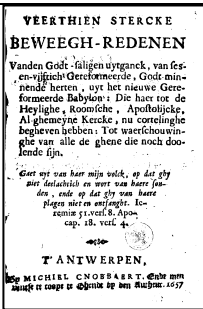
Nr	Jaar	Titel		Opdracht	Approbatio	Thema	Bijzonder
7	1650	<i>Dobbel Slot, Ofte, Klare Ende Waerachtighe Ontdeckinghe Van Eenen Verdraeyden Leughen-Gheest, Schuylende Tot Delft, Onder Den Name Van Eenen Ghepretendeerden Ghereformeerden, Met Name Abraham Willemsen Blijvenborgh Breuck-Meester ...teghen Sijn Valsche Ontdeckinge.</i> 74(by de Wed. van Jan Cnobbaert: T'Antwerpen, 1650).		Geen	N. Breydel	Gericht tegen predikant Blijvenborg uit Delft	Incl. attestatie notaris Boogert.
8	1650	<i>Kort verhael van een achthien-jarighe Hollandtsche reyse, ghewandelt van eenen Vlaemschen boer ... met naeme Arnout van Geluwe ... /.</i> (by weduwe van Ian Cnobbaert: T'Antwerpen, 1650).		Burgemeesters en schepenen vanden Lande vanden Vrijen	N. Breydel	Gericht op de reislustige katholieke jongeren. Vol waarschuwingen.	Fragmenten van zijn eigen levensverhaal.
9	1650	<i>Belydenisse van Rebecca Broeckaers vyt 'sGraven-haegh [...]</i> inde welcke sy is af-sweerende alle oude ende nieuwe ketterijen ... /. (by weduwe van Ian Cnobbaert: T'Antwerpen, 1650).		Antonius Triest	N. Breydel	Redenen waarom Rebecca Broeckaers terugkeert naar RK kerk. Uitnodiging en verslag twistgesprek met vander Hulck.	Afspraken over een dispuut. In 1783 opnieuw uitgebracht

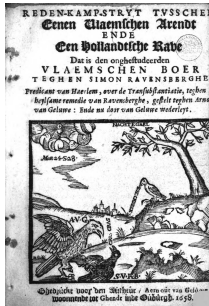
Nr	Jaar	Titel		Opricht	Approbatie	Thema	Bijzonder
10	1650	<i>Het licht op den kandelaer ghestelt tot verlichtinghe der nievv-ghesinden, om lichtelijck te vinden de sichtbaere kercke Godts, de welcke de Gheuzen segghen vijfthien hondert jaren verborghen gheweest te hebben ... Hier is oock by gevoeght Het oprecht bericht Hermanni Tegularij ... Oock Het slot op den mond, voor den onghetoomden Hermannus Tegularius ... Als mede, Den gheestelycken jagher van Sampsons vossen /. (by de weduwe van J. Cnobbaert: t'Antwerpen, 1650).</i>		Antonius Triest	N. Breydel	Verzameluitgave en herdruk van enkele eerste boeken. Verslag van dispuut met Tegularius en verweer op dienst boek.	Bevat ook boek van Tegularius en diens Portret.
11	1650	<i>De tweede disputatie tusschen Herm. Tegularius ... ende A. van Geluwe, ofte het slot voor den onghetoomden mond Herm. Tegularii, teghen seker pasquil, gheintit H. Tegularii oprecht bericht (Wed. Jan Cnobbaert, Antwerpen)</i>		Schepenen van heerlijkheid St. Pieters bij Gent	N. Breydel	Vooral gericht tegen de smaad van Tegularius in zijn boekje <i>Oprecht bericht</i>	In band met enkele andere boeken van Van Geluwe

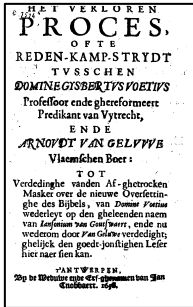

Nr	Jaar	Titel		Opdracht	Approbatio	Thema	Bijzonder
12	1651	<i>Kort bericht van 't ghene ghepasseert is over't beroep tot een vriendelijcke conferentie tusschen Adamum vander Hulck ghepretendeert voor-vechter der ghereformeerder religie ende Arnoudt van Geluwe Vlaemschen boer.</i> (by de weduwe van Jan Cnobbaert: T'Antwerpen, 1651).		Alle waarheydt lievende herten van de Nieuw ghereformeerde Kercke in Zeelandt	-	Verslag dispuut met van Hulck in Sas van Gent.	Correspondentie met Van Hulck Attestaties
13	1652	<i>Wat nieuws wt de prochie van Laren by Ghendt in Vlaenderlandt, van dry ghemiste gevse-martelaers ... François de Scheere, Iooris de Wilde ... ende Lucas de Pauvv ...</i> (by Aernout van Gheluwe ...: Men vindt-se te coope tot Ghendt, 1652).		Antonius Triest	N. Breydel	- Belijdenis drie gevangen spijtoptanten. - Reactie op een brief van enkele predikanten uit Hulst	AvG als gevangenis prediker! Weer relatie met Hulst!
14	1652	<i>Een commediants tonneel eerst opgherecht door den konstighen bouwmeester Sigismundus Limmer substituyt bailliu van Hulster-Ambacht ... op het welck behoont wordt dat Sigismundus Limmer ende Gedeon Vanus hun partije niet wel ghespeelt en hebben ... /.</i> (wed. Jan Cnobbaert: Antwerpen, 1652).		Geen	Geen	Onder pseudoniem Christiaen van Pieterskercke. Tegen Hulster predikanten. Dispuut met Vanus en Limmer. Deel Kettingpolemieck	

Nr	Jaar	Titel		Opdracht	Approbatie	Thema	Bijzonder
15	1652	Den af-ghetrocken masscher van het vermomdt ghereformeerdt louter woordt Godes, waer onder dat ghevonden zijn 188. merckelijcke trouweloose mis-slaghen, die de staeten bijbel-oversetters begaen hebben ... /. (by de weduwe van Jan Cnobbaert: T'Antwerpen, 1652).		Antonius Triest en Schepenen van Gent	N. Breydel	Fictief dispuutverslag met 4 Hollanders. Vooral over de vertaling Statenbijbel.	Omvangrijk boek. Portret van Van Geluwe en een lang loflied op hem.
16	1653	Den rampsalighen val vanden afgodt Dagon door de tegenwoordigheyt van d'arcke des Heeren ...		Alle leden Rooms Katholieke kerk.	C.F.L.S. Th. L.	Steun voor katholieken in Den Bosch.	
17	1653	Dauids slinger teghen Goliath, ofte Eerste, corte ende bondighe catholycke antvwoorde op een seker, bedriegelyck, ghereformeerdt boecksken [...] teghen Arnout van Geluwe, door [...] C. G. [...] ghe-intituleert, Wtheyscher ofte dvvasen Goliath [...] dat is Den Vlaemschen boer teghen Cornelivs Gendtman		Schepenen van Land van Waes	-	Vooral gericht tegen een boekje van predikant Gendtman uit Hulst .	Voorstel disputatie

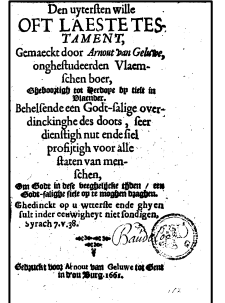
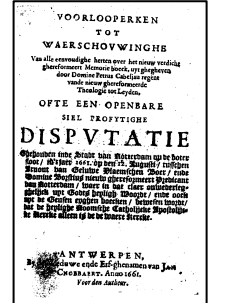
Nr	Jaar	Titel		Opdracht	Approbatie	Thema	Bijzonder
18	1653	Den Klyf-hamer Der Wårheydt, Om te vermorselen het tweede leugenachtigh Comediants-thooneel, op een vieuvv opgherecht door Sigismundus Limmer , Substituty Bailliu van Hulster-ambacht : Om dat hy mår de partye van een Comediants-bouffon gespeelt en heeft met liegen, spotten, schimpen, lasteren, schelden, soo de Bouffons plegen te dön ...		-		Onder pseudoniem Christiaen van Pieterskerck. Gericht tegen Limmer en Vaens - Hulst (zie 14)	Onderdeel kettingpolemieck.
19	1654	Een onverwinnelycke Schriftmatighe Roomsche Catholycke belydenisse des gheloofs , van Godt den Vader, Godt den Soon, Godt den H. Gheest ... ofte Een Schriftmatighe teghen-gift, ghesteld teghen de onschriftmatighe belijdenisse der nieuwhgesinde Weder-dooperen, voor desen uyt-ghegheven ... door Francoy de Knuyt, ende nu weder-legt door Arnoudt van Geluwe ... Hier is noch by-ghevoeght een openbare disputatie ghehouden inde stadt van Aerdenborgh inde volle vergaedinghe vande kercke der Weder-doopers, tusschen Arnoudt van Geluwe, ende Baudewijn de Meyer, den ghepretendeerden Bisschop der Weden-doopers,		Deken ende pasoor van Eeckloo	G.F.L.S. Theol. Libr. Censor.	Vooral gericht tegen wederdopers. Dispuut Aardenburg	Attestatie uit 1649

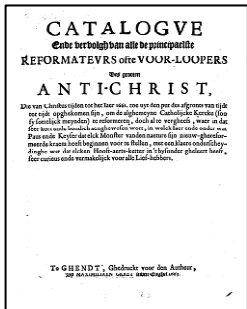

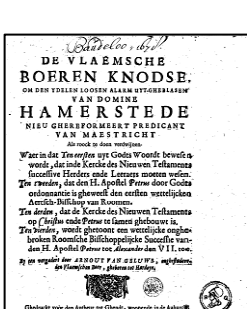
Nr	Jaar	Titel		Opricht	Approbatio	Thema	Bijzonder
20	1655	Het goddelyck trompet over hollant ofte den grouwelycken hollantschen donder-slagh, dat is, een onverwachte, korte ende straffe goddelijcke änsprake tot alle ghereformeerde predikanten van hollandt,		Borghemeester en schepenen van Roesselare	M.C. Livr. C. Kur.	Vooral gericht tegen Predikant de Wit. Reactie op ontploffing kruithuis in Delft.	Fictief dispuut met moeders van Delft.
21	1656	De Ontledinghe Van Dry Verscheyden Nieuw-Ghereformeerde Martelaers Boecken, Ofte Reden-Kamp-Strydt Tusschen De Lutheriaenen, Calvinisten Ende Weder-Doopers. 426(by de Weduwe ende Erf-ghenamen van Jan Cnobbaert: T'Antwerpen, 1656).		Alle Gheeselycken ende Vierleden van Vlaenderen	N. Breydel	Fictief literair dispuut tussen vier gezindten m.b.t. martelaarsboeken en successie RK kerk.	Groot werk. Veel prenten en gedichten.
22	1657	Veerthien stercke beweegh-redenen vanden godt-saligen uytganck, van ses-en-vijftich gereformeerde [...] uyt het nieuwe gereformeerde Babylon ... (by Michiel Cnobbaert: T'Antwerpen, 1657).		Antonius Triest	N. Breydel	14 Beweegreden tot terugkeer van 56 gereformeerden. Uitdagingen aan Ds. Cabeljau en De Mey.	Namen teruggekeerden. Strafrecht N en Z

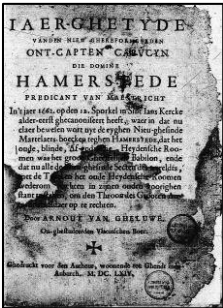
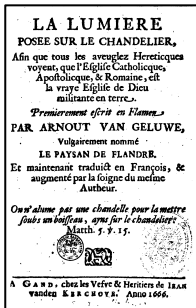
Nr	Jaar	Titel		Opdracht	Approbatie	Thema	Bijzonder
23	1657	<i>Corte antwoorde, op een onschriftmatige, gereformeerde vrage, raeckende het H. sacrament des altaers Voor-gestelet aen Arenovt van Gelywe ... (gedruckt voor den autheur: Tot Ghent, 1657).</i>		Jan Baptiste della Faille (Baljuw) en Jan de Gruythere (Voorman)	V.N.B. L.C.	Theologische verhandeling	Nieuwjaarsgift
24	1657	<i>Den blyden waerhheydt-sprekenden Vlaemschen nachtegael, ghestelt teghen eenen droeven Godts-lasterlijcken Hollandschen koeckoesangh, onlanghs droef-gheestigh ghesonghen inde wijdt-vermaerde stadt</i>		-	A.D.W. C.L.C.C.	Tegen een lasterbrief uit haarlem.	Met lofdicht en andere gedichten.
25	1658	<i>Reden-kamp-stryt twsschen eenen Vlaemschen arendt ende een Hollandtsche rave dat is den onghestudeerden Vlaemschen boer teghen Simon Ravensberghe [...] over de transsubstantiatie ghestelt teghen Arnout van Geluwe /. (ghedruckt voor den autheur, Aernout van Geluwe: Ghendt, 1658).</i>		-	-	Transsubstantie Onderdeel ketting polemieck tegen Ravensbergen	Prent op voorkant Door AvG zelf gedrukt.

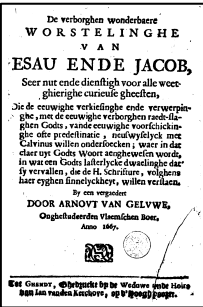
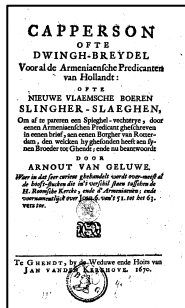
Nr	Jaar	Titel		Opdracht	Approbatie	Thema	Bijzonder
26	1658	<i>Het verloren proces, ofte Redenkamp-strydt tusschen domine Gysbertus Voetius... ende Arnoudt van Geluwe... tot verdedinghe van den afgetrocken masker... van Domine Voetius wederleyt op den gheleenden naem van Jansonium van Goutswaert.</i> (Wed. en erfg. van J. Cnobbaert: Antwerpen, 1658).		Schepenen van Gent	A.D.W. L.C.C.	Voetius zou onder schuilnaam gereageerd hebben op <i>Afgetrocken Masscher</i> en hier reageert Van Geluwe weer op.	Statenbijbel
27	1658	<i>Beghonnen proces ofte Redenkamp-stryt, tusschen Arnovt van Geluwe [...], ende Ioannes Maelgie /.</i> (by Maximiliaen Graet ...: Te Ghendt, 1658).		-	G. Belouine	Dispuut met predikant van de Biezen/Aardenburg J. Maelgie. Aanleiding Sintjen Verhagen terug te winnen..	Bevat verhaal over zijn zoon Jacobus in A'dam
28	1659	<i>Den rampsaligen onder-ganck van de schriftureloose, Nieu Gereformeerde Kercke, ofte Den ganschen handel van een openbaere dispytatie tusschen Arnovt van Geluwe ende Nicolaes Cole Vlissingher,</i>		Schepenen van Gent.	A.D.W. C.L.C.	Dispuutverslag met Nicolaes Cole	Loflied Attestaties

Nr	Jaar	Titel		Opdracht	Approbatie	Thema	Bijzonder
29	1659	<i>Cort vertoogh hoe ongheluckigh dat den ghepretendeerden ghereformeerden predicant vanden ouden man, by Ysendijcke, heeft leeren achterwaert gaen, naer dat hy ... wt de oude roomsche apostolijcke catholijcke kercke gheghaen is ... /.</i> (by Godtgaf Verhvlst: t'Antwerpen, 1659).		-	A.D.W. C.L.C.C.	Dispuut IJzendijke , Nicolaes Cole aanwezig.	Mooie prenten Amsterdam en Tilburg
30	1659	<i>Claer bewys dat Christus hier op der aerden geen duysent-jaerigh rijcke en sal comen op-rechten ... /.</i> (voor den autheur ...: Ghedruckt tot Ghendt, 1659).			V.N.B. L.C.	Geen 1000 jaar rijk. Profeten Piëtisme	Tegen Chiliasme
31	1659	<i>Eenighe motiven, met noch op merckens waerdighe spoor-slaghen, die Nicolaes Cole beweeght hebben, om de Nieu Ghereformeerde Kercke te verlaten, ende hem te begheven in den salighen schoot vande oude</i>		Mijnheer Cock , griffier van Marikercke	A.D.W. C.L.CC	Redenen van Cole om terug te keren naar R.K. Kerk	Belijdenis van Cole opgenomen.

Nr	Jaar	Titel		Opricht	Approbatio	Thema	Bijzonder
32	1660	<i>Letter-trompet vyt-gheblasen en toe-gheeyghent aen de [...] magistraet [...] van Ghendt. Met alle haer gheestelijcke en wereltlijcke inwoonders, ende lief-hebbers van desen langh-ghewensten vrede, tusschen beyde de machtighste potentaten des christendoms /.</i> (ghedruckt voor Arnout van Geluwe: Gent], 1660).		Magistraet van Gent		Lofgedicht op de vrede van de Pyreneeën.	Feestgedicht. Gedrukt voor Arnout van Geluwe
33	1661	<i>Den uystersten wille oft laeste testament /.</i> (gedrukt voor Arnout van Geluwe: Tot Gent, 1661).		Alle wereldlijken en geestelijken	N. Breydel	Geen dispuut. Verhandeling over de dood.	Na ziekbed. Op sterven 1651. Houtsneden over de dood.
34	1661	<i>Voorlooperken tot waerschouwinghe van alle eenvoudighe herten over het nieuw verdicht ghereformeert Memorie boeck, uytghegheven door Domine Petrus Cabeljau, regent vande... theologie tot Leyden /.</i> (by de wed. ende erfghenamen van Jan Cnobbaert, voor den authour: Antwerpen, 1661).		Baljuw en Schepenen Gent.	A. Guyart	Disputatie in Rotterdam met ds. Borstius op Botersloot. Ook weer tegen Cabeljau, Leiden Thema weer successie.	Reis naar Rotterdam. Zoon Urbanus gedicht. Aanbeveling brief aartsbisschop van Mechelen.

Nr	Jaar	Titel		Opdracht	Approbatio	Thema	Bijzonder
35	1663	<i>Catalogve ende vervolgh van alle de principaelste reformatevrs ofte voorloopers des grooten anti-christ ...</i> (Ghedrukt voor den Autheur, By Maximiliaen Graet, inden Enghel: Te Ghendt, 1663).		C. F. de Velasco. Abt van Grimbergen	A. Guyart	Lijst van ketterse reformateurs tot 1661. Thema weer successie	Lofdicht op de Velasco
36	1663	<i>Zee-brandt om te verdrijven alle de archlistighe zeemonsters ... oft Een schrift-matighe verdedinghe van het Catholyck memorie-boeck, teghen Pieter Cabeljaus Nieuwghereformeerde memorie-boeck ... /.</i> (by Michiel Cnobbaert, voor den Autheur tot Gent: T'Antwerpen, 1663)		Baljuw en Schepenen van Ieper.	-	Antwoord aan Cabeljauw. Meer schrijver dan verslag dispuut.	Dik boek. Lofdicht op AvG. Prent Cabeljau
37	1664	<i>De Vlaemsche boeren knodse, om den ydelen loosen alarm uyt-gheblasen van domine Hamerstede nieuwhereformeert predicant van Maestricht als roock te doen verdwijnen ... /.</i> (ghedrukt voor den autheur ... [door Maximiliaen Graet]: Tot Ghendt, 1664).		Geen	G.B. L.C.A.	Tegen Ds. Hamerstede (van monnik naar predikant). Maastricht.	Onderdeel ketting polemiek anderen.

Nr	Jaar	Titel		Opricht	Approbatie	Thema	Bijzonder
38	1664	<i>Iaer-ghetyde vanden nieu ghereformeerden ont-captyn die domine Hamerstede predicant van Maestricht in't jaer 1662. op den 12. sporkel in Sint Ians kercke alder-eerst ghecanoniseert heeft ... /.</i> (ghedruckt voor den auteur: Tot Ghendt, 1664).			G.B. C.A.	Vooral tegen Hamerstede als 'ontcaptyn Capucijn'.	
39	1666	<i>La lumiere posee sur le chandelier, afin que tous les aveuglez hereticques voyent, que l'Eglise Catholique, Apostolicque, & Romaine, est la vraye Eglise de Dieu militante en terre /.</i> (chez les Vefve & Heritiers de Iean vanden Kerchove: A Gand, 1666).		Magistraten Luik	H. Hesius	Franse vertaling van <i>Licht op den kandelaer.</i>	

Nr	Jaar	Titel		Opdracht	Approbatio	Thema	Bijzonder
40	1667	<i>De verborghen wonderbaere worstelinghe van Esau ende Jacob, seer nut ende dienstigh voor alle weetghierighe curieuse gheesten, die de [...] predestinatie, neuswyselyck met Calvinus willen ondersoecken; waer in dat claer uyt Godts woort aenghewesen wordt, in wat een Godts lasterlycke dwaelinghe dat sy vervallen /. (ghedruckt by de weduwe ende hoirs van Ian vanden Kerchove ...: Tot Ghendt, 1667).</i>		Albertus d'Allamont. Bisschop Gent	L.C.	Geen polemiek, maar algemeen over predestinatie e.d.	
41	1669	<i>Het tweede deel van Jacob en Esaus worstelinghe, waer in [...] bewesen is, dat de verkiesinghe vanden eenen mensche, gheen absolute oorsaecke der verdoemenisse en is vanden anderen /. (by weduwe ende hoirs van Jan vanden Kerchove: Te Ghendt, 1669).</i>	Vanderhaeghen, F. Bib. gantoise 898		H. Hesius	Vervolg	Klein boekje
42	1670	<i>A. Capperson ofte Dwingh-breydel voor al de armeniaensche predicanten van Hollandt: ofte Nieuwe Vlaemsche boeren slingher-slaeghen ... /. (by de weduwe ende hoirs van Jan vanden Kerchove: Te Ghendt, 1671).</i>		Livinus Vaentkens Abt Abdij Baudeloo	H. Hesius	Tegen Arminianen via brief . Rotterdam. Brief Landsberghe.	Lof gedicht op AvG. Uitdaging dispuut